

เอกสารสรุปความรู้

เพื่อการพัฒนาเกษตรกรรมแบบมีส่วนร่วมในเขตปฏิรูปที่ดิน

การประเมิน สถานะชนบท แบบมีส่วนร่วม

(Participatory Rural Appraisal: PRA)

หลักการ เครื่องมือ
และการประยุกต์ใช้
ในเขตปฏิรูปที่ดิน

เรียบเรียงโดย
อาทิตยา พองพรหม

สำนักพัฒนาและถ่ายทอดเทคโนโลยี
สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม

กรกฎาคม 2569

คำนำ

เอกสารฉบับนี้จัดทำขึ้นเพื่อรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับ การประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) โดยเป็นการปูพื้นความรู้เบื้องต้นและแนะนำเครื่องมือของ PRA เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ ซึ่งเครื่องมือดังกล่าวจะช่วยส่งเสริมให้ชุมชนและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องได้ร่วมคิด ร่วมวิเคราะห์ และร่วมกำหนดแนวทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบทและความต้องการของพื้นที่อย่างแท้จริง โดยมุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันและการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นสำคัญ

เครื่องมือ PRA เป็นชุดเครื่องมือที่ช่วยให้การศึกษาชุมชนและการวิเคราะห์ข้อมูลสามารถดำเนินการได้อย่างเป็นระบบ ผ่านกระบวนการที่เปิดโอกาสให้ชุมชนได้สะท้อนข้อมูล ประสบการณ์ และมุมมองของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการจัดทำแผนที่ชุมชน การวิเคราะห์ทรัพยากร การจัดลำดับปัญหา หรือการศึกษาวิถีชีวิตและฤดูกาลของชุมชน ซึ่งกระบวนการเหล่านี้ไม่เพียงช่วยให้ได้ข้อมูลที่สอดคล้องกับสภาพจริงในพื้นที่ แต่ยังช่วยเสริมสร้างการมีส่วนร่วมและการเรียนรู้ร่วมกันของทุกฝ่าย โดยปัจจุบันสามารถใช้ร่วมกับเครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ เพื่อประหยัดเวลาในการทำงาน และเพิ่มความแม่นยำของข้อมูลที่ได้

เอกสารฉบับนี้เกิดจากรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาจากเอกสารวิชาการ คู่มือปฏิบัติจากสถาบันต่าง ๆ และประสบการณ์การปฏิบัติงาน ทั้งนี้ ผู้จัดทำหวังเป็นอย่างยิ่งว่า เอกสารฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อเจ้าหน้าที่ นักส่งเสริมการเกษตรและนักพัฒนา ผู้นำชุมชน และผู้สนใจทั่วไป ในการนำหลักการและเครื่องมือ PRA ไปประยุกต์ใช้เพื่อสนับสนุนกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมและการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนต่อไป

อาภิตยา พองพรม

ผู้เชี่ยวชาญด้านการเพิ่มประสิทธิภาพ

การใช้ที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน

กรกฎาคม 2569

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	ข
สารบัญตาราง	ค
สารบัญภาพ	ค
ส่วนที่ 1 หลักการประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม	1
1.1 บทนำ	1
1.2 แนวคิดและหลักการของการประเมินสถานะชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA)	1
1.3 ขั้นตอนหลักของกระบวนการ PRA	2
1.4 ข้อดีและประโยชน์ของ PRA	3
1.5 ข้อจำกัดของเทคนิค PRA	3
1.6 ความแตกต่างระหว่าง RRA และ PRA	4
ส่วนที่ 2 ข้อมูลชุมชนและวิธีการเก็บข้อมูลใน PRA	7
2.1 ข้อมูลชุมชน	7
2.2 กรอบการวิเคราะห์ทุนครัวเรือนและชุมชน	7
2.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในกระบวนการ PRA	9
2.4 แนวทางการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มศักยภาพของ PRA	13
2.5 อดีตบางประการในการลงพื้นที่ประเมินสถานะชุมชนแบบมีส่วนร่วม (PRA)	14
ส่วนที่ 3 ตัวอย่างเครื่องมือ PRA	16
3.1 แผนที่ทรัพยากร/ระบบนิเวศ	18
3.2 แผนที่สังคม	18
3.3 การสำรวจภาพตัดขวาง	19
3.4 แผนที่ความฝัน	21
3.5 การวิเคราะห์เส้นทางเวลาและแนวโน้ม	22
3.6 ปฏิทินชุมชน	24
3.7 ปฏิทินฤดูกาล	24
3.8 การวิเคราะห์ความสัมพันธ์และเครือข่าย	26
3.9 การจัดลำดับความสำคัญแบบตาราง (Matrix Ranking)	28

เรื่อง	หน้า
3.10 แผนผังต้นไม้/ต้นไม้ปัญหา (Problem Tree)	30
3.11 แผนผังก้างปลา (Fish bone Diagram)	31
3.12 แผนผังกระบวนการ (Process Diagram/Mapping)	32
3.13 แผนผังระบบ (System Diagram)	33
3.14 การวิเคราะห์จากภาพ (Photo Elicitation Interview)	34
3.15 แผนภาพใยแมงมุม (Spider Diagram)	34
3.16 การวิเคราะห์ SWOT (SWOT Analysis)	36
3.17 แผนภูมิวงกลม	36
ส่วนที่ 4 การปฏิบัติการในชุมชนและการตรวจสอบข้อมูล	38
4.1 หัวใจของการเป็นผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) ในกระบวนการ PRA	38
4.2 ทักษะการตั้งคำถาม	39
4.3 การจัดการสถานการณ์ระหว่างจัดกระบวนการ	39
4.4 การเตรียมตัวปฏิบัติงานในพื้นที่	40
4.5 บทบาทและความรับผิดชอบของสมาชิกทีม PRA	41
4.6 การตรวจสอบข้อมูลโดยใช้หลักการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) ในกระบวนการ PRA	42
บรรณานุกรม	55

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
ตารางที่ 1.1 เปรียบเทียบความแตกต่างของ RRA กับ PRA	5
ตารางที่ 1.2 ประเภทของเครื่องมือ PRA 3 มิติ และตัวอย่างเครื่องมือหลัก	6
ตารางที่ 2.1 ตัวอย่างประเด็นการเก็บข้อมูลชุมชน	7
ตารางที่ 3.1 ตัวอย่างเครื่องมือ PRA ทั้ง 3 มิติและจุดประสงค์การใช้	17
ตารางที่ 4.1 ตัวอย่างการจัดการสถานการณ์ระหว่างการจัดกระบวนการ	39
ตารางที่ 4.2 สรุปตัวอย่างการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) การศึกษาข้อมูลเพื่อส่งเสริมระบบวนเกษตร (4 ตัวอย่าง)	54

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
ภาพที่ 1.1 สรุปขั้นตอนของกระบวนการ PRA	3
ภาพที่ 1.2 ตัวอย่างการส่งเสริมระบบวนเกษตรตามแนวทางเดิมและประยุกต์ใช้ PRA ในกระบวนการ	6
ภาพที่ 2.1 การประเมินศักยภาพชุมชนตามกรอบ 5 ทุนหลัก	8
ภาพที่ 2.2 สรุปความแตกต่างของการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม	10
ภาพที่ 2.3 ตัวอย่างตารางบันทึกข้อสังเกตการณ์ชุมชน	10
ภาพที่ 2.4 สรุปตัวอย่างการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีในกระบวนการ PRA	13
ภาพที่ 2.5 สรุปอคติบางประการในกระบวนการ PRA	15
ภาพที่ 3.1 ตัวอย่างการจัดคู่เครื่องมือกับเป้าหมายการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน	37
ภาพที่ 4.1 ข้อเสนอแนะการลงพื้นที่ชุมชน	41
ภาพที่ 4.2 สรุปหลักการ การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation)	44
ภาพที่ 4.3 ตัวอย่าง: การศึกษาสถานการณ์น้ำเพื่อการเกษตรของชุมชน	47
ภาพที่ 4.4 ตัวอย่าง: การปรับเปลี่ยนสวนยางพาราเชิงเดี่ยวไปสู่ระบบวนเกษตร	49
ภาพที่ 4.5 ตัวอย่าง: คัดเลือกชนิดพืชที่เหมาะสมสำหรับระบบวนเกษตร	51
ภาพที่ 4.6 ตัวอย่าง: สาเหตุที่เกษตรกรไม่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตร	53

ส่วนที่ 1 หลักการประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม

1.1 บทนำ

งานพัฒนาชุมชนมักประสบปัญหาข้อมูลล่าช้าและไม่แม่นยำ ทำให้วางแผนได้ไม่ตรงกับความเป็นจริงของพื้นที่ แนวคิดและเครื่องมือการประเมินสถานะชุมชนจึงถูกพัฒนาขึ้นเพื่อให้ได้ข้อมูลที่เร็วและลึกขึ้น ในช่วงแรกมีการใช้วิธีการประเมินสถานะชนบทแบบเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal: RRA) ซึ่งเน้นความรวดเร็วในการเก็บข้อมูล ต่อมาได้พัฒนาเป็นการประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) ที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาทมากขึ้น และเน้นให้ชุมชนเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูลของตนเอง โดยใช้เครื่องมือที่เข้าใจง่าย เช่น ภาพ แผนที่ หรือสัญลักษณ์ ทำให้ทุกคนสามารถมีส่วนร่วมได้ แม้จะไม่ถนัดการอ่านเขียน แนวทางนี้ช่วยให้ข้อมูลที่ได้อสอดคล้องกับความเป็นจริงมากขึ้น และนำไปสู่การวางแผนพัฒนาที่ชุมชนยอมรับ และสามารถดำเนินการต่อได้จริง

1.2 แนวคิดและหลักการของการประเมินสถานะชุมชนแบบมีส่วนร่วม

(Participatory Rural Appraisal: PRA)

แนวคิดของ PRA เกิดขึ้นจากข้อจำกัดของการทำงานแบบเดิม ที่มักให้คนนอกเป็นผู้เก็บข้อมูลและวิเคราะห์ ทำให้ข้อมูลบางส่วนไม่ตรงกับความเป็นจริงของชุมชน (Chambers, 1997 อ้างถึงใน Kumar, 2002) จึงมีการพัฒนาแนวทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาทมากขึ้น โดยนำแนวคิดจากหลายสาขามาสวมกัน เพื่อให้การทำงานเข้าใจทั้ง “คน” และ “พื้นที่” มากขึ้น แนวคิดสำคัญที่เป็นพื้นฐานของ PRA ได้แก่

- การเรียนรู้ร่วมกัน: เชื่อว่าคนในชุมชนสามารถวิเคราะห์ปัญหาของตนเองได้
- การใช้ภาพและเครื่องมือที่เข้าใจง่าย: เช่น แผนที่ หรือแผนภาพ เพื่อให้ทุกคนมีส่วนร่วมได้
- การเข้าใจมุมมองของชุมชน: เน้นฟังและมองจากประสบการณ์ของคนในพื้นที่
- การทำงานแบบยืดหยุ่น: ปรับวิธีการให้เหมาะกับแต่ละชุมชน ไม่ใช่รูปแบบตายตัว

แนวคิดเหล่านี้ทำให้ PRA เป็นเครื่องมือที่เน้นการมีส่วนร่วมจริง และช่วยให้การทำงานพัฒนาชุมชนสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่มากขึ้น (Kumar, 2002)

PRA คือ กระบวนการที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนร่วมกันวิเคราะห์สถานการณ์ของตนเอง ทั้งด้านปัญหาทรัพยากร และโอกาส โดยเจ้าหน้าที่ทำหน้าที่ช่วยตั้งคำถามและจัดกระบวนการให้การพูดคุยเกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ จุดสำคัญของ PRA คือ การกระตุ้นให้ชุมชนคิดเอง ไม่ใช่รอคำตอบจากคนนอก ข้อมูลที่ได้ส่วนใหญ่จึงมาจากประสบการณ์จริงของคนในพื้นที่และมักสะท้อนปัญหาได้ตรงจุดมากกว่า

การนำ PRA มาใช้ มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชุมชนเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ต้น ไม่ใช่แค่ให้ข้อมูล แต่ร่วมคิดวิเคราะห์ และตัดสินใจด้วยตนเอง กล่าวคือ เมื่อชุมชนมีส่วนร่วมตั้งแต่ต้น แนวทางที่ได้มักสอดคล้องกับชีวิตจริง และมีโอกาสนำไปใช้ได้มากกว่า เพราะได้ข้อมูลจากประสบการณ์จริงของคนในพื้นที่ ช่วยให้เข้าใจปัญหาและบริบทของชุมชนได้ลึกขึ้น ลดความคลาดเคลื่อนจากการมองของคนนอก และทำให้ชุมชนรู้สึกเป็นเจ้าของแนวทางที่ได้ร่วมกันคิด

เจ้าหน้าที่หรือบุคคลภายนอกที่มีบทบาทในการศึกษาและประเมินสถานะของชุมชนจึง ไม่ใช่การเข้าไปสอนหรือชี้แนะ แต่เป็นการช่วยให้ทุกคนในชุมชนได้มีโอกาสพูด ได้แลกเปลี่ยน และได้ร่วมกันสรุปแนวทางของตนเอง โดยทำหน้าที่ช่วยตั้งคำถามและจัดกระบวนการให้การพูดคุยเป็นไปอย่างมีทิศทาง ต่างจากการเก็บข้อมูลทั่วไปที่เจ้าหน้าที่เป็นผู้สรุปเอง วิธีนี้จะเปิดพื้นที่ให้ชุมชนได้คิดและแลกเปลี่ยนกันมากขึ้น ข้อมูลที่ได้จึงมักจะสะท้อนประสบการณ์จริง และช่วยให้เห็นมุมมองที่อาจไม่ปรากฏในการสัมภาษณ์แบบทั่วไป สิ่งสำคัญคือเจ้าหน้าที่ต้องไม่รีบสรุปหรือชี้คำตอบ แต่ควรเปิดโอกาสให้ชุมชนได้ถกเถียง แลกเปลี่ยน และค่อย ๆ สรุปความเข้าใจร่วมกัน แม้จะใช้เวลามากกว่า แต่ผลที่ได้มักนำไปใช้ได้จริง เพราะเป็นสิ่งที่ชุมชนยอมรับร่วมกัน และในวงพูดคุยมักมีบางกลุ่มที่ไม่ค่อยได้แสดงความเห็น เช่น ผู้หญิง ผู้สูงอายุ หรือคนที่ไม่ใช่ผู้นำ เจ้าหน้าที่จึงต้องคอยสังเกตและช่วยกระจายโอกาสให้ทุกคนมีส่วนร่วมเพื่อไม่ให้ข้อมูลกระจุกอยู่ที่คนบางกลุ่ม

โดยสรุปแล้ว หลักคิดสำคัญในการใช้กระบวนการ PRA คือ (1) ให้ชุมชนเป็นคนคิดและวิเคราะห์เอง (2) เจ้าหน้าที่ทำหน้าที่ชวนคิด ใช้เครื่องมือที่เข้าใจง่ายเพื่อให้ทุกคนเข้าร่วมได้ เปิดพื้นที่ให้แลกเปลี่ยนอย่างหลากหลาย (3) ไม่รีบสรุปเร็วเกินไป ฟังมุมมองของคนในพื้นที่เป็นหลัก (4) ไม่ด่วนตัดสินจากคนนอก และ (5) ปรับกระบวนการให้เหมาะกับแต่ละชุมชน ไม่ใช่รูปแบบตายตัว

1.3 ขั้นตอนหลักของกระบวนการ PRA

PRA เป็นแนวทางที่ให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาทหลักในการวิเคราะห์สถานการณ์ของตนเอง ในการทำงานจริง กระบวนการมักเริ่มจากการชวนคนในชุมชนมาคุยกันเป็นกลุ่ม อาจใช้เครื่องมือช่วย เช่น การวาดแผนที่ การจัดลำดับปัญหา หรือการเล่าเหตุการณ์ที่ผ่านมา เพื่อกระตุ้นให้ทุกคนมีส่วนร่วม ไม่จำเป็นต้องใช้เครื่องมือซับซ้อน แต่อยู่ที่การออกแบบวงคุยให้เหมาะกับบริบทของพื้นที่ โดยทั่วไป PRA เหมาะกับงานที่ต้องการทำร่วมกับชุมชนในระยะยาว เช่น การวางแผนพัฒนา การแก้ไขปัญหา หรือการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ ขั้นตอนของกระบวนการ PRA โดยทั่วไปประกอบด้วย 5 ขั้นตอนหลัก ดังนี้:

1. ค้นหาปัญหา: นักพัฒนากระตุ้นให้คนในชุมชนมาร่วมประชุมเพื่อค้นหาปัญหาที่แท้จริง
2. กำหนดวิธีการ: ชุมชนและนักพัฒนาร่วมกันกำหนดเนื้อหาและวิธีการที่จะใช้เก็บข้อมูล พร้อมมอบหมายหน้าที่ให้ผู้เกี่ยวข้อง
3. เก็บข้อมูล: ดำเนินการรวบรวมข้อมูลตามแผนที่วางไว้ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน
4. วิเคราะห์และนำเสนอ: ทีมผู้ร่วมศึกษาในชุมชนวิเคราะห์ผลและนำเสนอข้อมูลกลับสู่คนในชุมชนด้วยวิธีที่เข้าใจง่าย เช่น การใช้แผนภูมิ หรือการสื่อสารผ่านเสียงตามสาย
5. สรุปและหาทางออก: รับฟังข้อคิดเห็นจากชาวบ้าน แล้วนำมาสรุปเป็นข้อเสนอแนะในการแก้ไขปัญหาหรือแนวทางการพัฒนา

ภาพที่ 1.1 สรุปขั้นตอนของกระบวนการ PRA

1.4 ข้อดีและประโยชน์ของ PRA

- 1) ส่งเสริมการเรียนรู้ของคนในชุมชน: เป็นกระบวนการที่เปิดโลกทัศน์ ปลุกจิตสำนึก และส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน
- 2) แก้ไขปัญหาด้วยตนเอง: ช่วยให้คนในชุมชนเกิดความคิดริเริ่มใหม่ ๆ และค้นพบแนวทางป้องกันหรือแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง
- 3) เพิ่มศักยภาพชุมชน: เพิ่มศักยภาพและพลังของคนในชุมชนออกมาใช้อย่างเต็มที่
- 4) เครื่องมือที่ยืดหยุ่น: เครื่องมือที่ใช้มีความยืดหยุ่นสูง สามารถใช้ แผนที่ วัสดุอุปกรณ์การเขียนรูปภาพ หรือแม้แต่ก้อนหินและดินในพื้นที่

1.5 ข้อจำกัดของเทคนิค PRA

- 1) ความคลาดเคลื่อนของข้อมูล: ข้อมูลที่เกษตรกรหรือสมาชิกในชุมชน รวบรวมอาจไม่ถูกต้องหรือเป็นจริงเสมอไป
- 2) เกิดความคาดหวัง: การลงพื้นที่จัดเวทีเสวนาอาจทำให้เกษตรกรและคนในชุมชนคาดหวังว่าจะได้รับความช่วยเหลือด้านงบประมาณจากหน่วยงานภายนอก
- 3) อิทธิพลของผู้นำ: การประชุมกลุ่มใหญ่อาจมีปัญหาความเกรงใจ หรืออิทธิพลของผู้นำที่ทำให้เกษตรกรและคนในชุมชนไม่กล้าแสดงความคิดเห็นอย่างตรงไปตรงมา

- 4) ความซับซ้อนของปัญหา: บางปัญหาอาจซับซ้อนเกินกว่าที่เกษตรกรและคนในชุมชนจะวิเคราะห์หรือแก้ไขได้เอง
- 5) ความขัดแย้ง: การนำปัญหาวิเคราะห์ร่วมกันบางครั้งอาจนำมาซึ่งความขัดแย้งของคนภายในชุมชนเอง
- 6) พึงพาทักษะผู้อำนวยความสะดวก: ความสำเร็จของ PRA ขึ้นอยู่กับความสามารถและไหวพริบของเจ้าหน้าที่ภายนอกในการตั้งคำถามและกระตุ้นให้ชุมชนคิดอย่างเป็นระบบค่อนข้างมาก

1.6 ความแตกต่างระหว่าง RRA และ PRA

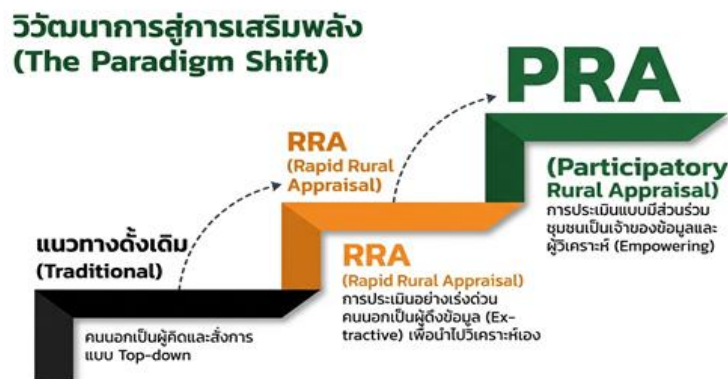
การประเมินสถานะชนบทแบบเร่งด่วน หรือ Rapid Rural Appraisal (RRA) เป็นวิธีการเก็บข้อมูลที่เน้นความรวดเร็ว โดยเจ้าหน้าที่หรือบุคคลภายนอกเป็นผู้ลงพื้นที่เพื่อศึกษาและสรุปข้อมูลของชุมชนในระยะเวลาจำกัด วิธีนี้มักใช้ในช่วงเริ่มต้นของงาน เพื่อทำความรู้จักพื้นที่และมองเห็นภาพรวมก่อนจะลงลึกในรายละเอียดในการทำงานจริง เจ้าหน้าที่มักเริ่มจากการพูดคุยกับคนในชุมชนที่รู้ข้อมูล เช่น ผู้นำหรือผู้ที่อยู่ในพื้นที่มานาน แล้วจึงเดินสำรวจพื้นที่ควบคู่ไปด้วย เพื่อให้เห็นสภาพจริงและเข้าใจบริบทมากขึ้น ไม่ใช่อาศัยเพียงข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ข้อมูลที่ได้จาก RRA จะช่วยให้เห็นภาพกว้างของชุมชน เช่น ลักษณะอาชีพ ปัญหาที่พบ หรือทรัพยากรที่มีอยู่ ซึ่งเพียงพอสำหรับการประเมินสถานการณ์เบื้องต้น อย่างไรก็ตาม ข้อมูลลักษณะนี้มักยังไม่ลึกมาก และอาจขึ้นอยู่กับมุมมองของผู้เก็บข้อมูลค่อนข้างมาก

โดยทั่วไป RRA เหมาะกับสถานการณ์ที่ต้องการข้อมูลเร็ว เช่น การสำรวจพื้นที่ก่อนเริ่มโครงการ หรือในกรณีที่มีข้อจำกัดด้านเวลาและทรัพยากร แต่หากต้องการทำงานร่วมกับชุมชนในระยะยาว มักจะต้องใช้เครื่องมืออื่นร่วมด้วย และระหว่างการดำเนินงาน หากต้องการเพิ่มประสิทธิภาพของ RRA ควรตรวจสอบ

ข้อมูลจากหลายแหล่ง ไม่ยึดเพียงคำบอกเล่าจากคนใดคนหนึ่ง และควรมีการสรุปแลกเปลี่ยนกันในพื้นที่หลังลงพื้นที่ เพื่อช่วยกันมองข้อมูลให้รอบด้านและลดความคลาดเคลื่อน อีกหนึ่งประเด็น ที่พบได้บ่อยคือ ข้อมูลบางอย่างอาจไม่ถูกพูดออกมาตรง ๆ โดยเฉพาะประเด็นที่อ่อนไหว ดังนั้น การสังเกตบรรยากาศ ท่าที หรือความสัมพันธ์ของคนในชุมชนควบคู่ไปด้วย จะช่วยให้เข้าใจสถานการณ์ได้มากขึ้น โดยสรุปแล้ว RRA เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้เห็นภาพเร็วและเหมาะสำหรับใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการทำงาน แต่ไม่อาจจะไม่เพียงพอสำหรับการวางแผนระยะยาว

ข้อแตกต่างของ RRA และ PRA

RRA เป็น กระบวนการที่คนภายนอกไปดึงข้อมูลจากชุมชนมาวิเคราะห์เอง มีการกำหนดกรอบเนื้อหาเครื่องมือต่าง ๆ โดยคนภายนอก คนในชุมชนมักจะเป็นผู้ให้ข้อมูลเป็นหลัก ส่วน PRA คือกระบวนการที่คนในชุมชนเป็นผู้วิเคราะห์และเรียนรู้ปัญหาของตนเอง โดยมีคนภายนอกทำหน้าที่เป็นเพียงพี่เลี้ยงคอยกระตุ้นและ

อำนวยความสะดวก ซึ่งจะช่วยส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนกว่า เพื่อให้เห็นภาพความแตกต่างระหว่าง RRA และ PRA ชัดเจนยิ่งขึ้น สามารถสรุปเปรียบเทียบได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1.1 เปรียบเทียบความแตกต่างของ RRA กับ PRA

หัวข้อเปรียบเทียบ	RRA (Rapid Rural Appraisal)	PRA (Participatory Rural Appraisal)
วัตถุประสงค์	เพื่อให้ข้อมูลสำหรับการออกแบบโครงการรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน ติดตามและประเมินผล ช่วยให้บุคคลภายนอกเข้าใจวิถีชีวิตชนบทและ ผู้ให้ข้อมูลได้อย่างเห็นอกเห็นใจมากขึ้น ซึ่งเป็นการปรับปรุงการตัดสินใจของบุคคลภายนอก	เพื่อสร้างขีดความสามารถในการตัดสินใจที่ดีขึ้นในระดับชุมชน การวิเคราะห์สถานการณ์ การวางแผน และการติดตามผลที่ดำเนินการโดยชุมชนเอง
ทีมงาน	ใช้ทีมงานสหวิชาชีพที่ประกอบด้วยเจ้าหน้าที่โครงการและผู้เชี่ยวชาญ	ทีมงานสหวิชาชีพทำหน้าที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการสนทนาอย่างเปิดเผย มีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อเสริมพลังให้ชุมชนท้องถิ่นวิเคราะห์สถานการณ์และปรับปรุงการตัดสินใจของตนเอง
พื้นที่เป้าหมาย	เลือกเฉพาะพื้นที่ตัวแทนในจำนวนจำกัด	เป็นชุมชนที่จะมีการจัดกิจกรรมของโครงการเกิดขึ้นจริง
ระยะเวลา	เป็นการศึกษาแบบแยกส่วนหรือจบในตัว	ดำเนินการอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงอายุของโครงการ มักเริ่มต้นด้วยการฝึกอบรมและการวิเคราะห์สถานการณ์เบื้องต้นเพื่อนำไปสู่แผนปฏิบัติการของชุมชน และมีการวิเคราะห์ข้อมูลทันทีที่ทำงาน
การจัดทำเอกสาร	เป็นรายงานที่เขียนอย่างเป็นระบบและครอบคลุมประเด็นข้อมูลที่ได้จากการศึกษา	เป็นรายละเอียดการค้นพบที่ครอบคลุม มีการใช้สมุดบันทึกของหมู่บ้าน บันทึกข้อค้นพบหลัก กิจกรรม และการดำเนินงานของชุมชน

ที่มา: แปลและดัดแปลงจาก Ukraine Food Security & Livelihood Cluster, 2024

โดยสรุปแล้ว จะเห็นได้ว่า การประเมินภาวะชนบทแบบมีส่วนร่วม หรือ PRA เป็นกระบวนการเรียนรู้และวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกับชุมชน โดยให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางของการสำรวจ ไม่ใช่เพียงแหล่งข้อมูลที่ถูกศึกษาจากภายนอก แนวคิดนี้พัฒนาขึ้นจากข้อจำกัดของการสำรวจชนบทแบบดั้งเดิมที่มักใช้เวลานาน มีต้นทุนสูง และผลลัพธ์ที่ได้ไม่สะท้อนความเป็นจริงของชุมชนอย่างแท้จริง PRA จึงถูกออกแบบให้มีความยืดหยุ่น รวดเร็ว และเน้นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ผ่านการใช้เครื่องมือที่หลากหลายซึ่งสามารถปรับให้เข้ากับบริบทของแต่ละพื้นที่ได้ ชุมชนไม่ได้เป็นเพียงผู้ให้ข้อมูล แต่มีบทบาทในการวิเคราะห์ ตีความ และวางแผนแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง อย่างไรก็ตาม PRA อาจใช้เวลามากกว่า RRA แต่ช่วยให้ชุมชนเข้าใจปัญหาและตัดสินใจร่วมกันได้ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการทำงานระยะยาว

ภาพที่ 1.2 ตัวอย่างการส่งเสริมระบบวนเกษตรตามแนวทางเดิมและประยุกต์ใช้ PRA ในกระบวนการ

ในเอกสารฉบับนี้ จะนำเสนอเครื่องมือ PRA จากสังเคราะห์ข้อมูลและอ้างอิงเนื้อหาหลักจาก Kumar (2002), Sontakki B S. et al, (2019), Food Security and Livelihoods Cluster & iMMAP Inc., (2024) และ ครรชิต พุทธิโกษา (2554) และได้จัดประเภทเครื่องมือ PRA ออกเป็น 3 มิติหลัก ตามลักษณะของข้อมูลที่ต้องการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ ซึ่งจะนำเสนอรายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนถัดไป การแบ่งเป็น 3 มิติดังกล่าว จะช่วยให้นักพัฒนาและนักวิจัยชุมชน สามารถเลือกใช้เครื่องมือได้อย่างตรงจุดและออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วมได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นตามลักษณะของข้อมูลที่ต้องการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ (ตารางที่ 1.2)

ตารางที่ 1.2 ประเภทของเครื่องมือ PRA 3 มิติ และตัวอย่างเครื่องมือหลัก

มิติ	เน้นการวิเคราะห์	ตัวอย่าง เครื่องมือหลัก
เชิงพื้นที่ (Space related)	ที่ตั้ง ทรัพยากร การใช้ประโยชน์ที่ดิน โครงสร้างทางกายภาพ	แผนที่สังคม แผนที่ทรัพยากร ภาพถ่ายดาวเทียม
เชิงเวลา (Time related)	การเปลี่ยนแปลงในอดีต แนวโน้ม ฤดูกาล วงจรชีวิต	เส้นเวลา ปฏิทินฤดูกาล Trend Analysis
เชิงความสัมพันธ์และการจัดลำดับ (Relation and ranking related)	ความสัมพันธ์ระหว่างของกลุ่ม-องค์กร/สถาบัน ปัจจัยแวดล้อม ความสัมพันธ์ของสาเหตุ-ผล ลำดับความสำคัญการประเมินปัจจัยสำคัญ รวมถึงการวิเคราะห์มิติเชิงปริมาณ	Venn Diagram แผนที่เส้นทางและบริการ ต้นไม้ปัญหา แผนผังกังปลา แผนภาพไยแมงมุม Pair-wise Ranking SWOT แผนภูมิวงกลม

ส่วนที่ 2 ข้อมูลชุมชนและวิธีการเก็บข้อมูลใน PRA

2.1 ข้อมูลชุมชน

ในการตรวจสอบและประเมินศักยภาพของชุมชน ข้อมูลหลักที่ควรรวบรวมประกอบด้วย 6 ด้านสำคัญ ซึ่งจุดเน้น หรือรายละเอียดของข้อมูลในแต่ละด้านจะขึ้นอยู่กับเป้าประสงค์ของ ผู้ประเมินที่ออกแบบร่วมกันกับ กลุ่มเป้าหมายในพื้นที่ โดยมีตัวอย่างประเด็นการเก็บข้อมูล ดังตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1 ตัวอย่างประเด็นการเก็บข้อมูลชุมชน

ประเด็นหลัก ของข้อมูล	ตัวอย่าง ประเด็นย่อยของข้อมูล
กายภาพ	ที่ตั้ง สภาพภูมิประเทศ สภาพภูมิอากาศ ลักษณะดิน แหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์ที่ดิน ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ระบบโครงสร้างพื้นฐาน (ถนน ไฟฟ้า ประปา การระบายน้ำ)
เศรษฐกิจ	อาชีพ แหล่งที่มาของรายได้ การออมและหนี้สิน รูปแบบการผลิต ต้นทุนการผลิต การตลาด
สังคม	ข้อมูลประชากร ความหนาแน่น การย้ายถิ่น การรวมกลุ่ม สุขภาวะ ความสัมพันธ์ ระหว่างชุมชนและองค์กรภายนอก ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ศิลปหัตถกรรม
ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม	ปริมาณและคุณภาพทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ ความหลากหลายทางชีวภาพ ชนิดของสัตว์ หรือพืชที่เป็นตัวชี้วัดความอุดมสมบูรณ์ การใช้สารเคมีและมลภาวะ ลักษณะ ระบบนิเวศและคุณภาพสิ่งแวดล้อม
ปัญหาการดำรงชีวิต	ปัญหาด้านโครงสร้างพื้นฐาน สิ่งแวดล้อม การสิทธิและถือครองที่ดิน ความอ่อนแอของ องค์กรชุมชน การมีงานทำและรายได้ ความยากจน ค่าครองชีพ หนี้สิน

ที่มา: ดัดแปลงและเพิ่มเติม จากคณาจารย์โครงการบัณฑิตศึกษา (2560) , Food Security and Livelihoods Cluster & iMMAP Inc., (2024) และ Sontakki B S. et al, (2019)

2.2 กรอบการวิเคราะห์ทุนครัวเรือนและชุมชน

ก่อนที่เจ้าหน้าที่หรือผู้ปฏิบัติงานจะทำงานพัฒนาในพื้นที่ สิ่งสำคัญคือการ เข้าใจชีวิตของชุมชนหรือคนในชุมชนว่ามีต้นทุนอะไรอยู่แล้ว ขาดอะไร และกำลังเผชิญกับปัญหาแบบใด แนวคิดเรื่อง **ทุนชีวิต 5 ด้าน** จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้มองภาพได้ครบถ้วน และเข้าใจระบบของครัวเรือนซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในการกำหนดกลยุทธ์หรือแผนในการออกแบบกิจกรรมเพื่อการดำรงชีพ กรอบทั้ง 5 ด้านนี้ สามารถใช้เป็นกรอบในการกำหนด ประเด็นการศึกษาข้อมูลและเลือกใช้เครื่องมือในการศึกษาและวิเคราะห์ร่วมกับชุมชน หรือสามารถใช้เป็นกรอบใน

การวิเคราะห์หลังจากมีการเก็บรวบรวมหรือวิเคราะห์ข้อมูลในแต่ละประเด็นดังตัวอย่างในตารางที่ 2.1 แล้ว เพื่อให้สามารถสรุปข้อมูลได้ชัดเจนเป็นระบบง่ายต่อการทำความเข้าใจร่วมกับชุมชนมากขึ้น

ภาพที่ 2.1 การประเมินศักยภาพชุมชนตามกรอบ 5 ทุนหลัก

จากภาพที่ 2.1 สามารถอธิบายทุนทั้ง 5 ประเภท ได้ดังนี้

ทุนธรรมชาติ หมายถึงทรัพยากรที่คนในชุมชนใช้ในการดำรงชีพ เช่น ดิน น้ำ ป่า และความหลากหลายของพืชและสัตว์ในพื้นที่ ซึ่งต้องพิจารณาทั้งมิติของการมีอยู่และความอุดมสมบูรณ์ เช่น น้ำมีและเพียงพอตลอดปีหรือไม่ รวมถึงระบบนิเวศแปลงเกษตรมีสิ่งมีชีวิตที่เป็นประโยชน์อยู่หรือไม่ เช่น แมลงผสมเกสร หรือศัตรูธรรมชาติของแมลงศัตรูพืช เพราะสิ่งเหล่านี้สะท้อนความยั่งยืนของระบบการผลิตในระยะยาว

ทุนมนุษย์ หรือศักยภาพของคนในครัวเรือน ทั้งด้านความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ สุขภาพ และแรงงานที่มีอยู่ บางครัวเรือนอาจมีทรัพยากรที่ดี แต่ขาดแรงงานหรือขาดทักษะ ก็อาจทำให้ไม่สามารถใช้ศักยภาพได้เต็มที่ ในขณะที่บางครัวเรือนมีความพร้อมในการเรียนรู้และปรับตัว ก็จะมีโอกาสในการพัฒนาได้รวดเร็วกว่า การส่งเสริมและพัฒนาควรสอดคล้องกับความสามารถและความพร้อมของคนในพื้นที่

ทุนสังคม หมายถึง ความสัมพันธ์ในครอบครัว ชุมชน ความสามัคคี และความร่วมมือของคนในชุมชน เช่น การรวมกลุ่มของเกษตรกร สหกรณ์ หรือการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในช่วงเวลาสำคัญ ชุมชนที่มีความเข้มแข็งด้านนี้ มักจะสามารถแลกเปลี่ยนความรู้ เข้าถึงโอกาสต่าง ๆ และรับมือกับความเสี่ยงได้ดีกว่า

ทุนกายภาพ คือสิ่งอำนวยความสะดวกและโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ถนน ระบบน้ำ ไฟฟ้า เครื่องมือการเกษตร และสถานที่เก็บหรือแปรรูปผลผลิต แม้จะเป็นเรื่องพื้นฐาน แต่มีผลต่อประสิทธิภาพการผลิตและการเข้าถึงตลาดอย่างมาก จึงควรพิจารณาทั้งความพร้อมและข้อจำกัดที่มีอยู่จริงในพื้นที่

ทุนการเงิน จะเกี่ยวข้องกับรายได้ รายจ่าย เงินออม หนี้สิน และการเข้าถึงแหล่งทุนของครัวเรือน เกษตรกรที่มีข้อจำกัดด้านเงินทุน มักจะไม่สามารถลงทุนหรือปรับเปลี่ยนการผลิตได้มากนัก การเข้าใจสถานการณ์ด้านนี้จะช่วยให้สามารถออกแบบการสนับสนุนที่เหมาะสมและเป็นไปได้จริง

เมื่อพิจารณาทุนชีวิตทั้ง 5 ด้าน จะเห็นว่ามีความเชื่อมโยงกันทั้งหมด ดังนั้น การทำงานโดยไม่เข้าใจภาพรวมอาจทำให้การส่งเสริมไม่ตรงจุด แต่หากเริ่มจากการทำความเข้าใจอย่างรอบด้านก็จะช่วยให้สามารถออกแบบแนวทางที่สอดคล้องกับความเป็นจริงของแต่ละครัวเรือนได้มากขึ้นและนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้

2.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในกระบวนการ PRA

เครื่องมือพื้นฐานสำหรับการเก็บข้อมูลนั้นมีหลากหลาย ซึ่งนักพัฒนาชุมชนสามารถเลือกเพื่อนำไปใช้เก็บข้อมูล ทั้งก่อนและระหว่างการใช้กระบวนการ PRA เช่น การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมหรือกระบวนการ การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (กึ่งทางการ) การสนทนากลุ่มย่อย การประชุมกลุ่มย่อย เป็นต้น ซึ่งนักส่งเสริมการเกษตรหรือนักพัฒนาชุมชน ต้องมีทักษะในการใช้วิธีการดังกล่าว เพื่อให้ได้ข้อมูลมาอย่างถูกต้อง ครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของเครื่องมือ PRA แต่ละชนิด

การใช้กระบวนการ RRA สามารถใช้ชุดเครื่องมือแบบผสมผสาน ซึ่งในเอกสารนี้จะยกตัวอย่างวิธีการเก็บข้อมูลที่ใช้อยู่ระหว่างการทำงานและใช้กระบวนการ PRA ในพื้นที่เพื่อให้ผู้อ่านได้นำไปประยุกต์ใช้

2.3.1 การสังเกต (Observations): ทั้งการสังเกตโดยตรงและการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม เพื่อดึงข้อมูลพฤติกรรมของผู้คนและปรากฏการณ์จริงชุมชน ระหว่างการลงพื้นที่ภาคสนามและใช้เครื่องมือ PRA หรือ เครื่องมือวิเคราะห์อื่น ๆ เช่น การวาดแผนที่หรือผังต้นไม้ปัญหา เพื่อให้ได้ข้อมูลหลังบ้านและสิ่งที่ชุมชนแสดงออกผ่านพฤติกรรมภาษากาย และปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งการสังเกตแล้วบันทึกสิ่งที่ "เห็น" นอกเหนือจากสิ่งที่ "จดบันทึก" จะเกิดผลดีหลายประการ เช่น

- การเข้าถึงความจริงที่ไม่ได้พูด บางครั้งชาวบ้านในชุมชนอาจเกรงใจนักพัฒนา หรือมีความขัดแย้งภายในกลุ่ม ทำให้ไม่กล้าพูดความจริงออกมาตรง ๆ การสังเกตท่าที การหลบสายตา หรือความเงียบ จะช่วยให้นักพัฒนาตั้งคำถามได้ถูกจุดมากขึ้น
- เข้าใจโครงสร้างอำนาจว่าใครคือผู้มีอิทธิพลทางความคิด ใครคือกลุ่มคนที่ถูกกันออกไป การสังเกตว่าใครเป็นคนถือปากกา ใครเป็นคนสรุปประเด็น หรือใครที่คนส่วนใหญ่หันไปมองก่อนตอบคำถาม จะช่วยให้นักพัฒนา ออกแบบการมีส่วนร่วมที่เท่าเทียมได้จริง
- ลอดคอดีของผู้บันทึก โดยการบันทึกสิ่งที่เกิดขึ้นจริง แยกออกจากความคิดเห็น จะช่วยให้นักพัฒนากลับมาทบทวนข้อมูลอย่างเป็นกลาง ลดการด่วนสรุปตามความรู้สึกส่วนตัว
- เป็นหลักฐานของคุณภาพกระบวนการ โดยข้อมูลจากการสังเกตจะบอกว่า เวทีประชาคมในแต่ละครั้งเป็นเวทีที่สร้าง การมีส่วนร่วมที่แท้จริงหรือไม่ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการรายงานผลการทำงานต่อหน่วยงาน

การสังเกตสามารถทำได้ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างของชุมชน ซึ่งมีวิธีการและวัตถุประสงค์ ที่ต่างกัน ดังสรุปใน ภาพที่ 2.2 และหากมีการออกแบบเครื่องมือในการบันทึกประเด็นการสังเกต จะช่วยให้สามารถบันทึกสิ่งที่สังเกตได้อย่างเป็นระบบมากขึ้น (ภาพที่ 2.3)

ศิลปะแห่งการมองเห็น: เรียนรู้ผ่านการสังเกตการณ์ (The Art of Seeing)

การใช้ประสาทสัมผัสทั้งหมด โดยเฉพาะตาและหู ในการเก็บข้อมูลของปรากฏการณ์ต่างๆ ด้วยความใส่ใจ เพื่อรวบรวมข้อมูลอย่างเป็นระบบ

การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)

“เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน” ผู้วิจัยเข้าร่วมในเหตุการณ์หรือกิจกรรมเพื่อสร้างความไว้วางใจและเข้าใจบริบทจากภายใน

เหมาะสำหรับ: การทำความเข้าใจวิถีชีวิต ความสัมพันธ์ และสร้างความคุ้นเคยในระยะแรก

การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation)

“มองภาพรวมจากภายนอก” ผู้สังเกตเฝ้าดูเหตุการณ์จากนอกกลุ่มเพื่อเก็บข้อมูลอย่างเป็นกลาง โดยมีโครงสร้างการสังเกตที่กำหนดไว้ล่วงหน้า

เหมาะสำหรับ: การเก็บข้อมูลที่เป็นรูปธรรมเกี่ยวกับพฤติกรรมหรือสภาพแวดล้อม โดยไม่ต้องการมีอิทธิพลต่อสถานการณ์

Why it Matters for ALRO: ช่วยให้เห็นความจริงที่ไม่ถูกพูดถึง กิจวัตรประจำวัน และสภาพแวดล้อมจริงที่เกษตรกรใช้ชีวิตอยู่ ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญในการออกแบบโครงการ

ภาพที่ 2.2 สรุปความแตกต่างของการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม

ตัวอย่าง ตารางบันทึกจากการสังเกตการณ์ชุมชน

ชื่อเครื่องมือที่ใช้: (เช่น เวทีวิเคราะห์ปัญหาด้วย Tree Diagram)

วันที่: **สถานที่:** **ผู้บันทึก:**

หัวข้อการสังเกต	สิ่งที่พบเห็น/ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น	การตีความ/ข้อสังเกตเพิ่มเติม
1. บรรยากาศและการมีส่วนร่วม	• เช่น ใครเป็นคนพูดหลัก? มีใครที่นั่งเงียบตลอดเวลาหรือไม่?	• เช่น ผู้นำทางธรรมชาติเริ่มแสดงบทบาท, กลุ่มสตรีได้อัดเมื่อพูดเรื่องราวได้
2. ความขัดแย้ง/ความเห็นต่าง	• เช่น มีการโต้แย้งในประเด็นใดเป็นพิเศษ? ท่าทีของคู่ขัดแย้งเป็นอย่างไร?	• เช่น ข้อมูลทางเรื่องขอบเขตที่ดินในอดีตยังส่งผลต่อการตัดสินใจในปัจจุบัน
3. ภาษากายและอารมณ์ความรู้สึก	• เช่น แววตาที่กระตือรือร้น, การถอนหายใจ, หรือการเดินออกจากวงสนทนา	• เช่น ชุมชนมีความกังวลสูงเรื่องหนี้สินในระบบมากกว่าที่ระบุในแผนงาน
4. สภาพแวดล้อมทางกายภาพ	• เช่น แผนที่ที่วาดมีจุดไหนที่ชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นพิเศษ? จุดไหนที่เกษตรกรเลี้ยวไม่พูดถึง?	• เช่น พื้นที่เกษตรแปลงใหญ่ที่หายไปจากแผนที่อาจเป็นพื้นที่ที่ขัดแย้งหรือป่าสงวน
5. ประเด็น “นอกเหนือจากคำถาม”	• เช่น ชาวบ้านคุยกันนอกกรอบเรื่องอะไรในช่วงพักเบรก?	• เช่น ปัญหาเรื่องน้ำใช้ในหน้าแล้งคือความต้องการเร่งด่วนที่สุดที่ยังไม่ได้รับ

ภาพที่ 2.3 ตัวอย่างตารางบันทึกข้อสังเกตการณ์ชุมชน

เทคนิคการบันทึกสำหรับนักพัฒนา

- บันทึกสิ่งที่เห็น ไม่ใช่สิ่งที่คิด : ในช่องสิ่งที่พบเห็น ให้เขียนพฤติกรรมที่เกิดขึ้นจริง (เช่น นาย ก. พูดขัดจังหวะ นาย ข. 3 ครั้ง) ส่วนการตีความให้ใส่ในช่องถัดไป
- ให้ความสำคัญกับความเงียบ : หากประเด็นใดที่ชุมชนเงียบไม่มีการพูดคุย หรือเปลี่ยนเรื่องคุยทันที นั่นคือ สัญญาณของประเด็นที่อ่อนไหวหรือสำคัญมาก
- สังเกตการแย่งพื้นที่ : สังเกตว่าใครนั่งหน้า ใครนั่งหลัง ใครเป็นคนถือปากกา สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงโครงสร้างอำนาจในชุมชนได้ดีที่สุด

2.3.2 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant Interview)

การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก เป็นเครื่องมือพื้นฐานที่สำคัญในการศึกษาชุมชน ใช้ได้ตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นของการลงพื้นที่ เพื่อทำความเข้าใจภาพรวมของหมู่บ้านในมิติต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสภาพพื้นที่ ระบบการผลิต โครงสร้างประชากร ตลอดจนบริบททางสังคมและเศรษฐกิจ ในทางปฏิบัติ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ลักษณะนี้มักถูกใช้เป็นข้อมูลตั้งต้น (Baseline) สำหรับการวางแผนลงพื้นที่เชิงลึก การออกแบบเครื่องมือเก็บข้อมูลเพิ่มเติม หรือใช้ประกอบการกำหนดแนวทางพัฒนาให้สอดคล้องกับบริบทจริงของชุมชน นอกจากนี้ การสัมภาษณ์สามารถนำมาใช้ในขั้นตอนอื่น ๆ ระหว่างการทำงานในชุมชน และสิ้นสุดโครงการ ได้เมื่อต้องการข้อมูลที่ชัดเจนขึ้นในแต่ละประเด็นผ่านการตั้งคำถามและมุ่งเป้าสอบถามผู้ที่สามารถให้ข้อมูลนั้นได้โดยตรง

รูปแบบการสัมภาษณ์สามารถเลือกใช้ได้ตามวัตถุประสงค์ของงาน โดยทั่วไปแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

(1) การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างหรือแบบไม่เป็นทางการ (Unstructured / Informal Interview) เป็นการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ ไม่มีชุดคำถามตายตัว มักใช้ในช่วงแรกของการลงพื้นที่ หรือในสถานการณ์ที่ต้องการสร้างความคุ้นเคยกับชุมชน จากประสบการณ์ทำงานในพื้นที่ วิธีนี้ช่วยให้เข้าถึงข้อมูลที่ไม่ปรากฏในแบบสอบถามได้ค่อนข้างดี เช่น วิธีคิดและความสัมพันธ์ของคนในชุมชน หรือประเด็นอ่อนไหวที่ผู้ให้ข้อมูลอาจไม่สะดวกพูดในบริบททางการ การพูดคุยลักษณะนี้ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความไว้วางใจ ซึ่งมีผลอย่างมากต่อความร่วมมือในระยะยาว โดยเฉพาะในงานพัฒนาที่ต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง ข้อควรระวังคือ ข้อมูลที่ได้อาจยังไม่เป็นระบบ ผู้ปฏิบัติงานจึงควรมีการบันทึกและสรุปประเด็นอย่างสม่ำเสมอ เพื่อนำไปใช้ต่อในขั้นตอนถัดไป

(2) การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) เป็นรูปแบบที่มีการเตรียมประเด็นคำถามไว้ล่วงหน้า แต่ไม่จำเป็นต้องยึดตามลำดับหรือรูปแบบคำถามอย่างเคร่งครัด ผู้สัมภาษณ์สามารถปรับคำถามตามสถานการณ์ และใช้คำถามปลายเปิดเพื่อให้ผู้ให้ข้อมูลอธิบายเพิ่มเติมได้ ซึ่งในการทำงานภาคสนามวิธีนี้ถือว่าใช้บ่อยที่สุด เพราะช่วยให้ได้ทั้งข้อมูลข้อเท็จจริงและมุมมองของเกษตรกรไปพร้อมกัน เช่น สภาพการผลิต ปัญหาในการเข้าถึงปัจจัยการผลิต การตลาด หรือข้อจำกัดที่ไม่สามารถมองเห็นได้จากแบบสอบถามทั่วไป ตัวอย่างเช่น เกษตรกรอาจไม่ได้บอกเพียงว่ารายได้ลดลง แต่สามารถอธิบายสาเหตุ เช่น ราคาผลผลิตผันผวน ต้นทุนสูงขึ้น หรือแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอ ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญต่อการออกแบบโครงการพัฒนาอย่างไรก็ดี วิธีนี้ต้องอาศัยทักษะของผู้สัมภาษณ์พอสมควร ทั้งในเรื่องการตั้งคำถาม การฟัง และการจับประเด็น เพื่อไม่ให้การสนทนาออกนอกประเด็นมากเกินไป

(3) การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่กำหนดคำถามไว้ล่วงหน้าอย่างชัดเจน และใช้ชุดคำถามเดียวกันกับผู้ให้ข้อมูลทุกคน เพื่อให้ข้อมูลที่ได้สามารถนำมาเปรียบเทียบกันได้ มักใช้ในกรณีที่ต้องการเก็บข้อมูลพื้นฐานในระดับครัวเรือน เช่น ขนาดพื้นที่ทำกิน ชนิดพืชที่ปลูก ปริมาณผลผลิต หรือปัญหาที่พบในการผลิต โดยเฉพาะในงานสำรวจพื้นที่ขนาดใหญ่ หรือการติดตามผลโครงการที่ต้องการข้อมูลในรูปแบบเดียวกัน จุดเด่นของวิธีนี้คือ ข้อมูลมีความเป็นระบบ และนำไปวิเคราะห์ต่อได้ค่อนข้างง่าย อย่างไรก็ตาม ในการทำงานจริงมักพบว่า วิธีนี้อาจยังไม่สามารถสะท้อนเหตุผลหรือเงื่อนไขเบื้องหลังของเกษตรกรได้ทั้งหมดจึงมักใช้ควบคู่กับวิธีอื่น

ข้อสังเกตจากการทำงานภาคสนาม

ในการทำงานจริง มักไม่ใช่วิธีใดวิธีหนึ่งแยกขาดจากกัน แต่จะใช้ ควบคู่กันตามลำดับ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครบทั้งเชิงลึกและเชิงระบบ กล่าวคือ **เริ่มจากการพูดคุยแบบไม่เป็นทางการ เพื่อทำความเข้าใจและเข้าใจบริบทตามด้วยการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง เพื่อวิเคราะห์ประเด็นสำคัญ และใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างในช่วงท้าย เพื่อเก็บข้อมูลให้ครบและสามารถนำไปเปรียบเทียบได้** แนวทางลักษณะนี้ช่วยให้เจ้าหน้าที่หรือนักวิจัยภายนอกที่ลงไปทำงานกับชุมชนได้ทั้งข้อมูลและความเข้าใจเชิงลึกในบริบทของชุมชน ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการออกแบบงานพัฒนาให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนจริง

2.3.3 การประชุมกลุ่มย่อย: เป็นกระบวนการกลุ่มที่สร้างเวทีให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นและเรียนรู้ร่วมกับสมาชิกในชุมชน ทำหน้าที่เป็นทั้งช่องทางแจ้งข่าวสาร ถ่ายทอดความรู้ ตลอดจนเป็นเวทีระดมและเก็บรวบรวมข้อมูล รวมถึงวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน กล่าวได้ว่า เครื่องมือ PRA ส่วนใหญ่จำเป็นต้องอาศัยการประชุมกลุ่มย่อยเป็นเวทีกลางในการเก็บรวบรวม วิเคราะห์ และคืนข้อมูลสู่ชุมชน ตัวอย่างเช่น

- Pair-wise Ranking: เปรียบเทียบทีละคู่เพื่อหาลำดับความสำคัญในประเด็นที่กำหนด
- Matrix Scoring: การให้คะแนนตามเกณฑ์ต่าง ๆ ในตาราง 2 มิติ
- Wealth Ranking: การจัดระดับความมั่งคั่งของครัวเรือนโดยใช้เกณฑ์ที่ชุมชนกำหนดเอง
- SWOT Analysis: วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค
- Venn Diagram: วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรในชุมชน
- Time Line / Calendar: วิเคราะห์ลำดับเหตุการณ์สำคัญ และวงจรการเพาะปลูกในรอบปี
- Community Map: วาดแผนที่ทรัพยากรของชุมชน แผนที่ทางสังคม ผังชุมชน

2.3.4 การสำรวจชุมชน : คือกิจกรรมที่นักพัฒนาหรือนักวิจัยร่วมกับตัวแทนของชุมชนเดินเท้า หรือ ใช้รถสำรวจพื้นที่เพื่อประเมินสภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพแวดล้อมทั่วไป รวมถึงการเดินทางแบบมีระบบ วางเส้นทางชัดเจน เพื่อวิเคราะห์การใช้ประโยชน์ที่ดิน ตามลักษณะภูมิประเทศ เพื่อสังเกตการณ์ บันทึก วาดแผนภาพ หรือแผนที่ เช่น การสำรวจภาพตัดขวาง (Transect walk) การวาดแผนที่ทางสังคม (Social Map) ผังชุมชน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้ว เครื่องมือ PRA จะใช้วิธีการเก็บและรวบรวมหลายวิธีผสมผสานกันเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ครบถ้วน ถูกต้อง สะท้อนข้อเท็จจริงในชุมชน

2.4 แนวทางการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มศักยภาพของ PRA

การประเมินชนบทแบบมีส่วนร่วม หรือ PRA เป็นกระบวนการที่มีจุดแข็งในเรื่องการเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล วิเคราะห์สถานการณ์ และสะท้อนมุมมองจากประสบการณ์จริงของคนในพื้นที่ ทำให้ข้อมูลที่ได้มีความลึกและสอดคล้องกับบริบทของชุมชน แต่มีจุดอ่อนในเรื่องที่ต้องใช้เวลาในการเก็บข้อมูลค่อนข้างนาน นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาในบริบทของการทำงานยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะงานที่ต้องการความแม่นยำ และการตรวจสอบได้ เช่น ระบบตรวจสอบย้อนกลับหรือการทำงานตามมาตรฐานสากล จะพบว่า PRA แบบดั้งเดิมเพียงอย่างเดียวอาจยังไม่เพียงพอในบางมิติ ด้วยเหตุนี้ การนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาประยุกต์ใช้ร่วมกับ PRA จึงเป็นแนวทางที่ช่วยเพิ่มศักยภาพของกระบวนการได้ โดยไม่ใช้การแทนที่ PRA แต่เป็นการเสริมให้การศึกษาค้นคว้ารวดเร็วขึ้น รวมถึงข้อมูลที่ได้มีความครบถ้วน แม่นยำ และสามารถนำไปใช้งานต่อได้ง่ายขึ้น

จากภาพที่ 2.3 แสดงให้เห็นตัวอย่างเทคโนโลยีและแนวทางการผสมผสานเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ากับกระบวนการ PRA (Participatory Rural Appraisal) เพื่อช่วยเพิ่มความแม่นยำของข้อมูล ลดข้อผิดพลาด และทำให้การวางแผนพัฒนามีประสิทธิภาพมากขึ้น จากภาพจะเห็นว่า เจ้าหน้าที่สามารถใช้เครื่องมือสมัยใหม่ ตั้งแต่เริ่มต้นของกระบวนการ จากขั้นตอนการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น (Pre-study) ซึ่งเป็นการรวบรวมข้อมูลพื้นฐานของพื้นที่จากแหล่งต่าง ๆ เช่น ภาพถ่ายดาวเทียม ระบบ GIS ข้อมูลภูมิอากาศ และระบบฐานข้อมูลและสถิติต่าง ๆ จากหน่วยงานภาครัฐ เทคโนโลยีเหล่านี้ช่วยให้เห็นภาพรวมของพื้นที่ทั้งด้านทรัพยากรธรรมชาติ การใช้ที่ดิน และสภาพแวดล้อม ก่อนเข้าสู่การทำงานร่วมกับชุมชนจริง

ภาพที่ 2.4 สรุปตัวอย่างการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีในกระบวนการ PRA

ในขั้นตอน การทำแผนที่ชุมชน (Community Mapping) เกษตรกรและผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง สามารถใช้เทคโนโลยีเพื่อร่วมกันระบุพื้นที่สำคัญ เช่น แหล่งน้ำ พื้นที่เกษตร ป่าไม้ หรือจุดเสี่ยงต่าง ๆ ผ่านแอปพลิเคชัน แผนที่และอุปกรณ์ GPS จะช่วยให้ข้อมูลเชิงพื้นที่มีความชัดเจนและสามารถนำไปใช้วางแผนได้อย่างถูกต้องมากขึ้น จากนั้นจึงเข้าสู่การสำรวจพื้นที่จริงแบบมีส่วนร่วม (Transect Walk) ซึ่งชุมชนร่วมเดินสำรวจพื้นที่พร้อมใช้เทคโนโลยี เช่น GPS Tracker การบันทึกภาพ วิดีโอ และข้อมูลภาคสนาม เพื่อเก็บข้อมูลสภาพปัญหาและศักยภาพของพื้นที่จริงอย่างรอบด้าน

เมื่อได้ข้อมูลจากพื้นที่แล้ว จึงเข้าสู่กระบวนการวิเคราะห์และจัดลำดับความสำคัญของปัญหา (Problem Ranking) โดยใช้เครื่องมือดิจิทัล เช่น ระบบโหวตหรือแบบสอบถามออนไลน์ เพื่อเปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนทุกกลุ่มสามารถมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นอย่างเท่าเทียม ข้อมูลที่ได้จะถูกนำมาวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา (Problem Tree Analysis) ผ่านเครื่องมือสร้างแผนภาพหรือระบบวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งช่วยให้ชุมชนมองเห็นความเชื่อมโยงของสาเหตุ ผลกระทบ และแนวทางแก้ไขได้รวดเร็วและเป็นระบบ หลังจากเข้าใจปัญหาอย่างชัดเจนแล้ว ชุมชน สามารถร่วมกันวางแผนพัฒนาและแก้ไขปัญหา (Planning) โดยอาศัยข้อมูลจริงจากพื้นที่ และเครื่องมือ GIS หรือโปรแกรมวางแผนโครงการ เพื่อกำหนดกิจกรรม เป้าหมาย ระยะเวลา และผู้รับผิดชอบร่วมกัน ขั้นตอนนี้ช่วยให้การพัฒนาที่มีทิศทางที่ชัดเจนและสามารถติดตามผลได้จริง

ในขั้นตอนการติดตามและประเมินผลแบบมีส่วนร่วม (Participatory Monitoring and Evaluation) สามารถนำเทคโนโลยี IoT เช่น เซอร์ตรวจวัดสภาพอากาศ ความชื้น หรือปริมาณน้ำ มาใช้ติดตามข้อมูลแบบเรียลไทม์ รวมถึงการใช้ Dashboard และระบบเปรียบเทียบข้อมูลก่อนและหลังดำเนินงาน เพื่อให้ชุมชนสามารถประเมินผลลัพธ์ของการพัฒนาได้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่องและโปร่งใส นอกจากนี้ เกษตรกรสามารถเรียนรู้และสื่อสารผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น โดยการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ผ่านสื่อออนไลน์ อินโฟกราฟิก วิดีโอ หรือคลังความรู้ดิจิทัล ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันทั้งภายในและภายนอกชุมชน และสามารถขยายผลไปยังพื้นที่อื่นได้

จะเห็นได้ว่า โดยรวมแล้วถ้าเจ้าหน้าที่และแกนนำเกษตรกรสามารถบูรณาการเทคโนโลยี เข้ากับกระบวนการ PRA ได้ก็จะช่วยให้การพัฒนาชุมชนนั้น ๆ มีความแม่นยำ ทันท่วงที และมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยยังคงให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ควรเลือกใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับศักยภาพของเจ้าหน้าที่และคนในชุมชนและบริบทของพื้นที่ เพื่อให้สามารถใช้งานได้อย่างต่อเนื่อง

2.5 อคติบางประการในการลงพื้นที่ประเมินสถานะชุมชนแบบมีส่วนร่วม (PRA)

แม้ว่า PRA จะถูกออกแบบมาเพื่อเปิดโอกาสให้ชุมชนได้สะท้อนความจริงของตนเองมากที่สุด แต่ในทางปฏิบัติ ข้อมูลที่ได้จากกระบวนการดังกล่าวไม่ได้เป็นกลางเสมอไป หากยังมีโอกาสถูกบิดเบือนได้จากอคติ (bias) ที่เกิดขึ้นทั้งจากผู้ปฏิบัติงานและจากบริบทของชุมชนเอง ทั้งนี้ สำหรับการใช้เครื่องมือ PRA นั้น อคติไม่ได้เป็นเรื่องผิดปกติ แต่เป็นสิ่งที่ต้องรู้เท่าทันและจัดการอย่างระมัดระวัง เพื่อให้ข้อมูลที่ได้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด โดย Kumar (2002) และ Ukraine Food Security & Livelihood Cluster (2024) ได้สรุปอคติที่พบได้บ่อยไว้ดังภาพที่ 2.5

สิ่งที่สำคัญไม่ใช่การหลีกเลี่ยงอคติทั้งหมด แต่คือการออกแบบกระบวนการให้ช่วยลดอคติให้มากที่สุด เช่น ใช้หลายเครื่องมือควบคู่กัน (triangulation) เปิดเวทีแยกกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้หญิง หรือเยาวชน กลับไปยืนยันข้อมูลกับชุมชน (feedback) และสำคัญที่สุด คือการตั้งคำถามกับข้อมูลที่ได้เสมอว่า “นี่คือภาพจริง หรือภาพที่เราอยาก

เห็น” อย่างไรก็ตาม ข้อมูลที่ได้จาก PRA รอบแรกมักยังไม่ใช่ความจริงทั้งหมดแต่เป็นจุดเริ่มต้นของการทำความเข้าใจพื้นที่ การกลับไปคุยซ้ำ การเปลี่ยนวิธีการ หรือการเปิดพื้นที่ให้คนกลุ่มอื่นพูด จะช่วยให้เห็นภาพที่ลึกซึ้ง ดังนั้น การใช้ PRA อย่างมีคุณภาพจึงต้องทำความเข้าใจข้อจำกัดและใช้อย่างระมัดระวัง

รูปแบบของอคติบางประการ

(Some types of biases)

อคติ คือ ความเอนเอียงในการคิด การตัดสินใจ หรือการกระทำ
ซึ่งเกิดจากปัจจัยส่วนบุคคล ประสบการณ์ และสภาพแวดล้อม

ประเภทของอคติ (Type of Bias)	คำอธิบาย (Description)	ประเภทของอคติ (Type of Bias)	คำอธิบาย (Description)
1 อคติด้านความยากจน (Poverty bias)	• คนจนมักไม่ค่อยพูดหรือแสดงตัวในกลุ่ม ทำให้ผู้ประเมินมักมีโอกาสได้พูดคุยและพบปะกับ “ผู้มีอิทธิพล” และคนที่มียศถาบรรดาศักดิ์มากกว่า	10 อคติจากความต้องการเป็นที่ยอมรับทางสังคม (Social desirability bias)	• การที่ผู้เข้าร่วมให้คำตอบในรูปแบบที่สังคมยอมรับ แทนที่จะบอกถึงความคิดเห็นหรือประสบการณ์จริงหรือของตนเอง
2 อคติด้านฤดูกาล (Seasonal bias)	• การเลือกพื้นที่เฉพาะในฤดูแล้งหรือฤดูร้อนที่ดูแลสมบูรณ์ นักทำมาค้าขายและผู้สนับสนุนจากที่ไกล โดยละเลยการลงพื้นที่ในฤดูฝนหรือฤดูหนาวตามแต่ละขนาดและสภาพพื้นที่	11 อคติทางวัฒนธรรม (Cultural bias)	• เกิดจากการที่นักวิจัยหรือผู้เกี่ยวข้องรับเอาความเชื่อค่านิยมทางวัฒนธรรม ทำให้ไม่สามารถเป็นตัวแทนหรือเข้าใจคุณค่าและความเชื่อของชุมชนที่ทำการศึกษาได้อย่างแท้จริง
3 อคติด้านพื้นที่ (Spatial bias)	• การไม่เยี่ยมชมและเลือกพื้นที่อยู่ไกลคนในหมู่บ้าน และละเลยพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลออกไป	12 อคติของผู้เก็บข้อมูล (Enumerator bias)	• เกิดขึ้นเมื่อผู้รวบรวมข้อมูลมีความสนใจส่วนตัว (หรือขาดความสนใจ) ในผลลัพธ์ ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมของเขา
4 อคติในการเลือกตัวอย่าง (Selection bias)	• เกิดขึ้นเมื่อมีการรับฟังใครหรือไม่ตั้งใจเลือกผู้เข้าร่วมหรือชุมชนจากลักษณะเฉพาะบางประการ ซึ่งอาจนำไปสู่ผลลัพธ์ที่เอนเอียงได้	13 อคติของนักวิจัย (Researcher bias)	• การที่ความเชื่อในทางที่ตนเองเป็นไปได้อาจกระทบการสังเกตไม่ได้ตั้งใจจะเชื่อเรื่อง (เช่น ผู้เชี่ยวชาญมักตั้งคำถามแบบสำเร็จ) ซึ่งอคติที่เกิดขึ้นจะเป็นได้ทั้งมุ่งเน้นหรือตรงข้ามกับหลักฐานที่สอดคล้อง และไม่ยอมรับข้อมูลที่ขัดแย้ง
5 อคติจากความเกรงใจ (Politeness bias)	• ในการพบปะครั้งแรก ผู้คนมักจะไม่ค่อยพูดความจริงทั้งหมด และมักจะเลือกบอกแต่คำว่า “พูดอย่างปกติ”	14 อคติด้านความมั่งคั่ง (Wealth bias)	• การให้น้ำหนักความสำคัญกับผู้ที่มีความมั่งคั่งหรือผู้มีอำนาจในชุมชน และละเลยเสียงของคนยากจนหรือกลุ่มเปราะบาง
6 อคติจากการเลือกเครื่องมือ (Selection of tools bias)	• จัดจำกัดหรืออคติที่เกิดจากเครื่องมือและชนิดที่ใช้ในการวิจัยแบบมีส่วนร่วม เช่น แบบสอบถาม หรือการสัมภาษณ์	15 อคติด้านการศึกษา (Education bias)	• การพึ่งพามุมมองของคนที่มีการศึกษาในระบบเท่านั้น และให้ความสำคัญน้อยลงกับคนที่ไม่มีการศึกษา ซึ่งมักจะเชื่อมโยงกับอคติด้านการขาดฐานผู้ที่มีการศึกษามักจะสื่อสารได้ดีกว่า
7 อคติทางวิชาชีพ (Professional bias)	• ความรู้สึกสบายใจและรู้สึกถูกความน้อยกว่าต่อได้พูดคุยกับบุคคลสำคัญในสายอาชีพหรือวิชาชีพเดียวกัน	16 อคติจากความคาดหวัง (Expectation bias)	• ความคาดหวังว่าองค์การภายนอกจะนำสิ่งใดมาให้ มักมีอิทธิพลให้ชาวตำบลข้อมูลตามนโยบาย เช่น ถ้ารู้มาจากหน่วยงานเกษตร (FAO) ก็มักจะตอบปัญหาที่เกี่ยวข้องกับเมล็ด
8 อคติจากโครงการ (Project bias)	• ผู้เฝ้าและการไปดูแลเฉพาะในด้านที่ “ดี” หรือประสบความสำเร็จ ซึ่งไม่ได้เป็นตัวแทนหรือสะท้อนภาพความสำเร็จทั้งหมดที่แท้จริง	17 อคติเข้าข้างผู้ชาย (Male bias)	• นักวิจัยมักจะเริ่มที่หัวหน้าประเพณีผู้ชายและละเลยผู้หญิง โดยเฉพาะผู้หญิงกลุ่มยากจนและกลุ่มคน ก็นับให้เป็นเพศชาย ส่วนได้สัดส่วนที่วิจัยจะยอมคำวินิจฉัยผู้หญิงหรือหญิงง่าย มักจะถูกมองข้ามเสมอ
9 อคติทางเพศ (Gender bias)	• อุปสรรคทางวัฒนธรรมหรือโครงสร้างที่เป็นทางการ มักส่งเสริมให้มีการพูดคุยกับผู้ชายในชุมชนเป็นหลัก จนส่งผลให้ละเลยเสียงของผู้หญิงและเด็ก		

การตระหนักรู้และลดอคติ จะช่วยให้เราจับทุกเสียง
เข้าใจทุกมุมมอง และทำงานกับชุมชนได้อย่างเป็นธรรมและยั่งยืน

หลักการสำคัญ

เปิดใจ
รับฟัง

เคารพความแตกต่าง
และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

ตรวจสอบข้อมูล
หลายแหล่ง

สะท้อนคิด
อยู่เสมอ

ภาพที่ 2.5 สรุปอคติบางประการในกระบวนการ PRA

15

ส่วนที่ 3 ตัวอย่างเครื่องมือ PRA

จากหลักการ PRA ที่นำเสนอไว้ในหัวข้อที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่ากระบวนการ PRA ไม่ได้มุ่งเพียงการเก็บข้อมูล แต่เป็นกระบวนการสร้างการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนและผู้ปฏิบัติงาน เพื่อให้เกิดความเข้าใจบริบทของพื้นที่อย่างรอบด้าน ทั้งด้านทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ของคนในชุมชน จุดเด่นของ PRA คือ การใช้ “เครื่องมือ” ที่ช่วยให้ชาวบ้านสามารถถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ และมุมมองของตนเองออกมาได้อย่างเป็นรูปธรรม ผ่านการวาดแผนที่ การจัดลำดับความสำคัญ การวิเคราะห์ปัญหา หรือการสะท้อนภาพอนาคตของชุมชน เครื่องมือเหล่านี้ช่วยให้ข้อมูลที่ซับซ้อนเข้าใจง่าย กระตุ้นการมีส่วนร่วม และช่วยให้ทุกกลุ่มในชุมชนสามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้อย่างเท่าเทียม

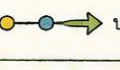
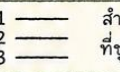
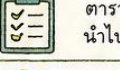
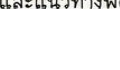
เครื่องมือ PRA มีการพัฒนาและปรับปรุงขึ้นมาใช้อย่างหลากหลายในแต่ละพื้นที่ หลักการในภาพรวมอาจจะคล้ายกันแต่มีรายละเอียดต่างกันเมื่อนำไปใช้ในพื้นที่ และกลุ่มเป้าหมายที่ต่างกัน หากจัดเป็นกลุ่ม สามารถแบ่งได้เป็น 3 มิติสำคัญ ได้แก่ เครื่องมือเชิงพื้นที่ เครื่องมือเชิงเวลา และเครื่องมือเชิงความสัมพันธ์ ซึ่งแต่ละกลุ่มมีวัตถุประสงค์และลักษณะการใช้งานแตกต่างกันตามประเด็นที่ต้องการศึกษาและวิเคราะห์ ดังสรุปไว้ในภาพที่ 2.5

เครื่องมือเชิงพื้นที่ เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ชุมชนมองเห็นสภาพพื้นที่ ทรัพยากร และรูปแบบการใช้ประโยชน์ในชุมชน เช่น แผนที่สังคม แผนที่ทรัพยากร การสำรวจภาพตัดขวาง (Transect Walk) และแผนที่การเดินทาง แผนที่การเคลื่อนย้าย ฯลฯ เครื่องมือกลุ่มนี้ช่วยตอบคำถามว่า ใครอยู่ที่ไหน ทรัพยากรอยู่จุดไหน หรือ พื้นที่ใดมีปัญหาและศักยภาพอะไร ผลลัพธ์ที่ได้มักอยู่ในรูปของแผนที่และผังพื้นที่ที่ร่วมกันจัดทำขึ้น

เครื่องมือเชิงเวลา ใช้เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในมิติเวลา ทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เช่น เส้นเวลา (Timeline) การวิเคราะห์แนวโน้ม (Trend Analysis) ปฏิทินฤดูกาล และตารางกิจกรรมประจำวัน เครื่องมือเหล่านี้ช่วยให้เข้าใจพลวัตของชุมชน เช่น ช่วงเวลาการผลิต การเกิดวิกฤต การเปลี่ยนแปลงทรัพยากร หรือรูปแบบการดำรงชีวิตของคนในพื้นที่

เครื่องมือเชิงความสัมพันธ์ มุ่งวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา ความเชื่อมโยงระหว่างปัจจัย และความสัมพันธ์ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง รวมถึงการจัดลำดับความสำคัญ เช่น ต้นไม้ปัญหา ผังก้างปลา Venn Diagram การวิเคราะห์แรงผลัก-แรงต้าน (Force Field Analysis) การวิเคราะห์ปัญหาและปัจจัยต่าง ๆ แบบจำคู่ การเรียงลำดับความสำคัญ รวมถึง SWOT Analysis เครื่องมือกลุ่มนี้ช่วยให้ชุมชนมองเห็นโครงสร้างของปัญหา เข้าใจอิทธิพลของหน่วยงานหรือกลุ่มต่าง ๆ และสามารถจัดลำดับความสำคัญเพื่อนำไปสู่การตัดสินใจร่วมกันได้อย่างมีเหตุผล

ตารางที่ 3.1 ตัวอย่างเครื่องมือ PRA ทั้ง 3 มิติและจุดประสงค์การใช้

มิติ	เครื่องมือ	คำถามที่ตอบได้	ผลลัพธ์ที่ได้
เชิงพื้นที่ 	 แผนที่สังคม	ใครอยู่ที่ไหน กลุ่มเปราะบางอยู่ส่วนใด?	แผนผังชุมชนที่ชาวบ้านมีส่วนร่วม
	 แผนที่ทรัพยากร	ทรัพยากรอยู่ที่ไหน ใครเข้าถึงได้?	แผนที่ทรัพยากร พร้อมการวิเคราะห์
	 สำรวจภาพตัดขวาง (Transect Walk)	แต่ละโซนของพื้นที่ มีทรัพยากรและปัญหาอะไร?	แผนผังตัดขวางพื้นที่
	 แผนที่การเดินทาง	ชาวบ้านเดินทางไปไหนบ่อยแค่ไหน?	 แผนที่รูปแบบการเดินทาง
	 แผนที่บริการและโอกาส	บริการสาธารณะใดที่เข้าถึงได้/ไม่ได้?	 แผนที่ช่องว่างบริการ
เชิงเวลา 	 เส้นเวลา	ชุมชนมีประวัติการเปลี่ยนแปลงอะไรบ้าง?	 ประวัติศาสตร์ชุมชนเชิงเวลา
	 Trend Analysis	ตัวแปรสำคัญเปลี่ยนอย่างไรในอดีต?	 กราฟ หรือแผนภาพแนวโน้มชุมชน
	 ปฏิทินฤดูกาล	ช่วงไหนวิกฤต ช่วงไหนว่างงาน?	 ตารางกิจกรรมรายเดือน
	 ตารางกิจกรรมวัน	ใครทำอะไร เวลาเท่าไร ทุกวันหรือไม่?	 แผนผังแสดงกิจกรรมที่ใช้เวลาในแต่ละวัน
	 แผนที่ความฝัน	ชุมชนอยากเห็นอนาคตแบบใด?	 วิสัยทัศน์และแผนภาพอนาคต
เชิงความสัมพันธ์ 	 ต้นไม้ปัญหา	รากเหง้าและผลกระทบของปัญหาคืออะไร?	 แผนภาพสาเหตุ-ผล
	 ผังก้างปลา	หาสาเหตุของปัญหา	 แผนภาพปัญหา-สาเหตุอย่างเป็นระบบ
	 Venn Diagram	สถาบันใดมีอิทธิพลต่อชุมชน?	 แผนภาพความสัมพันธ์ของสถาบัน
	 Force Field Analysis	อะไรผลักดัน อะไรต้านการเปลี่ยนแปลง?	 แผนกลยุทธ์จากสมดุลแรงผลักดันและแรงต้าน
	 Spider Diagram	ชุมชนเข้มแข็งด้านใด อ่อนแอด้านใด?	 แผนภาพแมงมุมหลายมิติ
	 Pair-wise Ranking	ปัญหาใดสำคัญที่สุดสำหรับชุมชน?	 ลำดับความสำคัญที่ชุมชนเห็นพ้อง
	 Matrix Scoring	ทางเลือกใดดีที่สุดตามเกณฑ์ชุมชน?	 ตารางเปรียบเทียบคะแนนนำไปสู่การตัดสินใจเลือก
	 Pie Diagram	รายได้/เวลา/ทรัพยากรกระจายสัดส่วนทำได้อะไร?	 แผนภูมิวงกลมสัดส่วนข้อมูลที่ต้องการเสนอภาพรวม
	SWOT Analysis	ปัจจัยภายใน ภายนอก ที่ส่งผลต่อการพัฒนา	จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และแนวทางพัฒนา

ตัวอย่าง เครื่องมือศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล PRA

3.1

แผนที่ทรัพยากร / ระบบนิเวศ (Resources Map)

วัตถุประสงค์หลัก

เพื่อแสดงภาพทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ และจำแนกแจกแจงเขตรอบตัวต่างๆ

แผนที่ทรัพยากร (Resource Map)

- ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ที่ดิน, ดิน, แม่น้ำ, ป่าไม้, พื้นที่ชุ่มน้ำ, แหล่งพืชพรรณ
- แสดงศูนย์ทรัพยากร, การใช้ประโยชน์ที่ดิน, แหล่งน้ำ, พื้นที่ป่าไม้ และเป็นพื้นฐานในการพูดคุยเรื่องปัญหาการจัดการทรัพยากร

แผนที่ระบบนิเวศเกษตร (Agro-ecology Map)

- การจำแนกพื้นที่ตามระบบนิเวศเกษตร เช่น ที่สูง, ที่ราบลุ่ม, ที่ลุ่มต่ำ, เขตเปรียบเทียบความเหมาะสมต่างๆ
- ช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับการทำเกษตรในแต่ละพื้นที่

3.2

แผนที่สังคม (Social Map)

วัตถุประสงค์หลัก

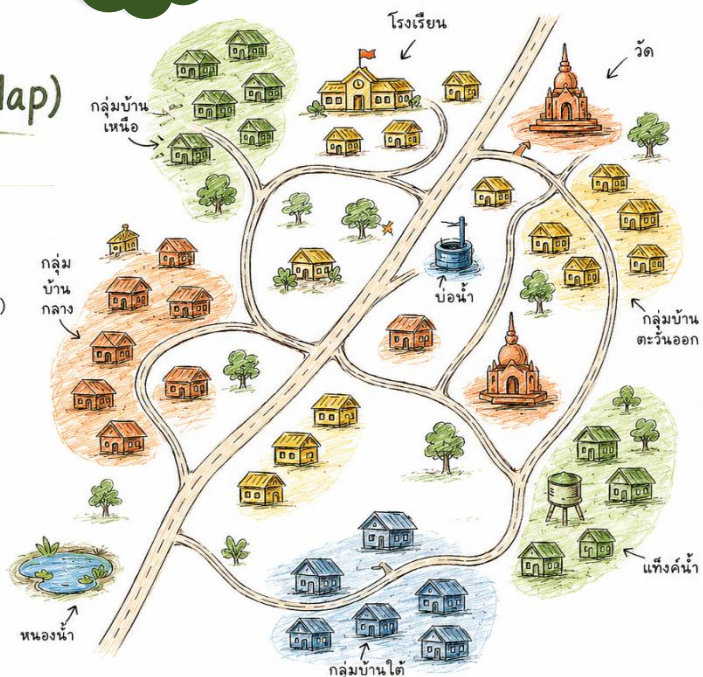
เพื่อแสดงภาพรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน, โครงสร้างบ้านเรือน และโครงสร้างพื้นฐานทางสังคม (ถนน, โรงเรียน, แหล่งน้ำ) ในมุมมองของคนในชุมชนเอง

สิ่งที่ได้จากเครื่องมือนี้

- สะท้อนให้เห็นถึงสิ่งที่คนในท้องถิ่นเชื่อว่ามีความเกี่ยวข้องและมีความสำคัญ
- แสดงการกระจายตัวของครัวเรือนตามกลุ่มสังคมต่างๆ
- ระบุตำแหน่งของโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญ
- เป็นเครื่องมือที่ทรงพลังในการเริ่มต้นการพูดคุย

ลักษณะเด่น

ไม่จำเป็นต้องถูกต้องตามมาตรฐาน แต่เน้นการรับรู้และความเข้าใจของคนในชุมชนเป็นหลัก

3.3

การสำรวจสภาพตัดขวาง (Transect Walk)

วัตถุประสงค์หลัก

เพื่อสำรวจมิติเชิงพื้นที่ของชุมชน และสร้างภาพตัดขวาง (Cross-section) ของโซนนิเวศเกษตรต่างๆ เพื่อการเปรียบเทียบ

-----> เส้นทางเดินสำรวจ

Transect Matrix

	พื้นที่สูง	ที่ราบ	ที่อยู่อาศัย	ที่ลุ่ม
ภูมิประเทศ (Topography)	เนินเขา	ที่ราบลุ่ม	ชุมชนหนาแน่น	พื้นที่ชุ่มน้ำ
การใช้ประโยชน์ที่ดิน (Land Usage)	ป่าชุมชน, สวนยาง	นาข้าว, สวนผลไม้	บ้านเรือน, ตลาด, วัด	ประมง, บ่อปลา
ทรัพยากร (Resources)	อาหารป่า	แหล่งน้ำชลประทาน	แรงงาน, ภูมิปัญญา	สัตว์น้ำ
ประเด็นและโอกาส (Issues & Opportunities)	ดินถล่ม	แมลงศัตรูพืช	ขาดแคลนน้ำ, ขยะ	น้ำท่วมตามฤดูกาล

ภาพตัดขวางคืออะไร

กระบวนการที่ทีมงานและชาวบ้าน เดินผ่านพื้นที่ที่เลือกไว้ เพื่อสังเกตการณ์และสนทนาเกี่ยวกับการใช้ที่ดินและโซนนิเวศเกษตรต่าง ๆ จากนั้นนำข้อมูลมาสร้างเป็นแผนภาพวิเคราะห์เปรียบเทียบ

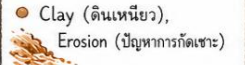
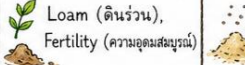
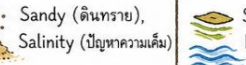
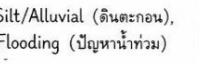
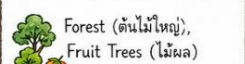
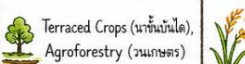
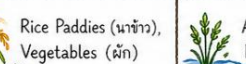
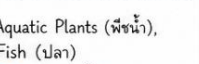
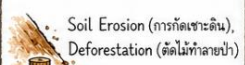
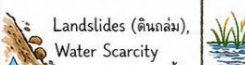
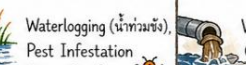
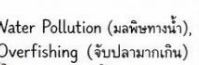
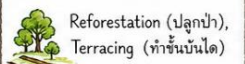
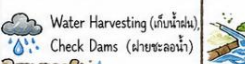
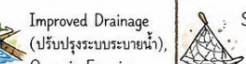
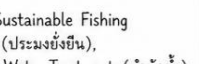
กระบวนการ

- The Walk:** เดินไป สังเกตไป ถามไป ฟังไป ตลอดเส้นทางที่ตัดผ่านโซนต่างๆ (เช่น จากยอดเขา-ที่ราบ-แหล่งน้ำ)
- The Diagram:** สร้างแผนภาพ/ตาราง ที่แสดงโซนต่างๆ ในแนวตั้ง และเปรียบเทียบประเด็นที่สนใจในแนวนอน

ลักษณะภูมิประเทศ (Topography)	สูงชัน, หินมาก (Steep, Rocky)	สูงชัน (upland)	การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร (Agricultural use)	ที่ลุ่ม (Low land)	น้ำ	ประมง	น้ำท่วม
ประเภทดิน (Soil Type)							
การใช้ประโยชน์ที่ดิน (Land Use)	ป่าอนุรักษ์ (Conservation Forest)	ป่าอนุรักษ์ (Conservation Forest)	การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร (Agricultural use)	ที่ลุ่ม (Low land)	น้ำ	ประมง	น้ำท่วม
พืชพรรณ/พืชที่ปลูก (Vegetation/Crops)	ไม้ยืนต้น, สมุนไพร (Perennials, Herbs)	ไม้ยืนต้น, สมุนไพร (Perennials, Herbs)	ไม้ยืนต้น, สมุนไพร (Perennials, Herbs)	นาข้าว			
ปัญหาและโอกาส (Problems & Opportunities)	ไฟป่า, การพังทลายของดิน (Forest Fires, Soil Erosion)	ไฟป่า, การพังทลายของดิน (Forest Fires, Soil Erosion)	ไฟป่า, การพังทลายของดิน (Forest Fires, Soil Erosion)	ไฟป่า, การพังทลายของดิน (Forest Fires, Soil Erosion)			

เป็นเครื่องมือ "ตรวจสอบสามเส้า" (Triangulation) ที่ดีมาก หลังจากทำแผนที่ทรัพยากรเสร็จแล้ว

ตัวอย่างการใช้ภาพถ่ายทางวิเคราะห์พื้นที่

แกนนอน (Topography): พื้นที่สูง → ที่ลาดชัน → ที่ราบ → แหล่งน้ำ พารามิเตอร์ (Parameters) แกนตั้ง:	Hill พื้นที่สูง 	Slope ที่ลาดชัน 	Flatland ที่ราบ 	River แหล่งน้ำ
- ประเภทดิน (Soil) 	Clay (ดินเหนียว), Erosion (ปัญหาการกัดเซาะ) 	Loam (ดินร่วน), Fertility (ความอุดมสมบูรณ์) 	Sandy (ดินทราย), Salinity (ปัญหาความเค็ม) 	Silt/Alluvial (ดินตะกอน), Flooding (ปัญหาน้ำท่วม)
- พืชผล/ต้นไม้ (Crops/Vegetation) 	Forest (ต้นไม้ใหญ่), Fruit Trees (ไม้ผล) 	Terraced Crops (นาขั้นบันได), Agroforestry (วนเกษตร) 	Rice Paddies (นาข้าว), Vegetables (ผัก) 	Aquatic Plants (พืชน้ำ), Fish (ปลา)
- ปัญหาที่พบ (Problems) 	Soil Erosion (การกัดเซาะดิน), Deforestation (ตัดไม้ทำลายป่า) 	Landslides (ดินถล่ม), Water Scarcity (ขาดแคลนน้ำ) 	Waterlogging (น้ำท่วมขัง), Pest Infestation (แมลงศัตรูพืช) 	Water Pollution (มลพิษทางน้ำ), Overfishing (จับปลามากเกินไป)
- โอกาส/ทางออก (Solutions) 	Reforestation (ปลูกป่า), Terracing (ทำขั้นบันได) 	Water Harvesting (เก็บน้ำฝน), Check Dams (ฝายชะลอน้ำ) 	Improved Drainage (ปรับปรุงระบบระบายน้ำ), Organic Farming (เกษตรอินทรีย์) 	Sustainable Fishing (ประมงยั่งยืน), Water Treatment (บำบัดน้ำ)

แปลงข้อมูลจากการจดบันทึกระหว่างเดิน ให้กลายเป็น 'ตารางวิเคราะห์ภาพรวม' เพื่อใช้ในการวางแผนการจัดการทรัพยากร

โซน	ดินชุด 62 พื้นที่ภูเขาลาดชัน 35%	ดินชุด 35B ร่วนปนทราย อุ่มน้ำต่ำ-ปานกลาง ลาดชัน 2-5%	ดินชุด 17 ดินร่วนปนทราย ถึงเหนียวปนทราย	ดินชุด 35C ร่วนปนทราย ลาดชัน 5-12%
ลักษณะดิน 	ดินชุด 62 พื้นที่ภูเขาลาดชัน 35%	ดินชุด 35B ร่วนปนทราย อุ่มน้ำต่ำ-ปานกลาง ลาดชัน 2-5%	ดินชุด 17 ดินร่วนปนทราย ถึงเหนียวปนทราย	ดินชุด 35C ร่วนปนทราย ลาดชัน 5-12%
การใช้ที่ดิน/ พืชเศรษฐกิจ 	- ป่า - เห็ด - หน่อไม้ - ผักหวาน 	- ไร่/ข้าวไร่ - มัน ลำปะทึง - ข้าวไร่ 	- ทำนา - ปลูกพืชผักสวนครัว และพืชคลุมดิน 	- ทำนา - ปลูกพืชผักสวนครัว และพืชคลุมดิน
ปัญหาหลัก 	การพึ่งพาทรัพยากรป่ามากเกินไป	- ผลผลิตข้าวไร่ต่ำ - ขาดแคลนแหล่งน้ำ - เสี่ยงบุกรุกป่า	- ผลผลิตข้าวไม่สูง - ลักษณะดินไม่เรียบเสมอกัน	- ผลผลิตข้าวต่ำ - ขาดแคลนน้ำหลังฤดูทำนา
โอกาส/แนวทาง 	อนุรักษ์ป่าไม้	พัฒนาแหล่งน้ำ/พันธุ์ข้าวไร่ ที่ให้ผลผลิตสูงขึ้น	- ปรับปรุงดิน - เพิ่มปุ๋ยอินทรีย์ - ปรับปรุงพันธุ์ข้าว	- ฟื้นฟูดอนปู่ตาเป็นป่าชุมชน - พัฒนาแหล่งน้ำเพื่อปลูกพืชหลังนา
ป่า/ภูเขา 		นาข้าวไร่ 	นาข้าว 	ป่าชุมชน/นาข้าว

3.4

แผนที่ความฝัน (Dream Map): สร้างอนาคตร่วมกันจากวิสัยทัศน์ของชุมชน

คืออะไร? (What is it?)

- แผนที่ที่แสดงภาพอนาคตที่ชุมชนปรารถนา เปรียบเทียบกับแผนที่ของสถานการณ์ในปัจจุบัน เพื่อระบุเป้าหมายและแนวทางการพัฒนา

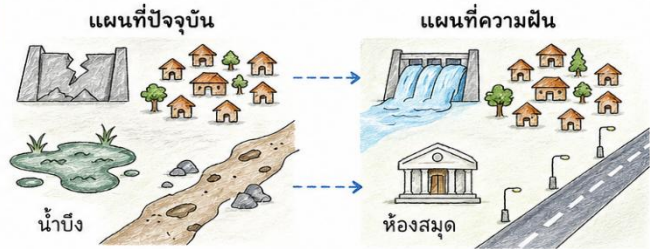
ใช้เมื่อไหร่? (When to use it?)

- เพื่อกระบวนการวางแผนแบบมีส่วนร่วม
- เพื่อทำความเข้าใจลำดับความสำคัญและความต้องการในการพัฒนาของชุมชน
- เพื่อสร้างวิสัยทัศน์ร่วมกันสำหรับโครงการ และเป็นเครื่องมือติดตามความก้าวหน้า

ทำอย่างไร? (How to do it?)

- ให้ผู้เข้าร่วมวาดแผนที่ 'สภาพปัจจุบัน' ของหมู่บ้าน/พื้นที่
- จากนั้น ชวนสนทนากลุ่มถึง 'ภาพอนาคตที่อยากเห็น' และวาดออกมาเป็น 'แผนที่ความฝัน'
- เปรียบเทียบแผนที่ทั้งสองฉบับเพื่อระบุ 'ช่องว่าง' หรือ 'ประเด็นที่ต้องเปลี่ยนแปลง'
- ร่วมกันวางแผนการดำเนินงานเพื่อให้ถึงความฝันนั้น

ตัวอย่าง: หมู่บ้าน Kolhua: จากปัจจุบันสู่อนาคต

★ เคล็ดลับสำหรับมือโปร (Pro-Tip)

'เกมบันไดงู' (Snake and Ladder Exercise) เป็นเทคนิคขั้นสูงที่ช่วยให้ 'ความฝัน' อยู่บนพื้นฐานความเป็นจริง โดยให้ชุมชนวิเคราะห์ 'บันได' (จุดแข็ง/โอกาส) และ 'งู' (จุดอ่อน/ความเสี่ยง) ที่อาจเป็นอุปสรรค

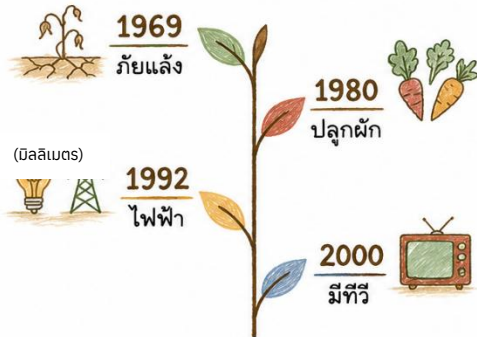
3.5

การวิเคราะห์เส้นทางเวลาและแนวโน้ม (Timeline/Trend Analysis)

เส้นทางเวลา (Timeline)

คืออะไร: การรวบรวมลำดับเหตุการณ์สำคัญในอดีตของชุมชนตามความทรงจำของคนในพื้นที่ เช่น ภัยแล้งครั้งใหญ่, การสร้างถนน, การเปิดไฟฟ้าหรือโรงเรียน

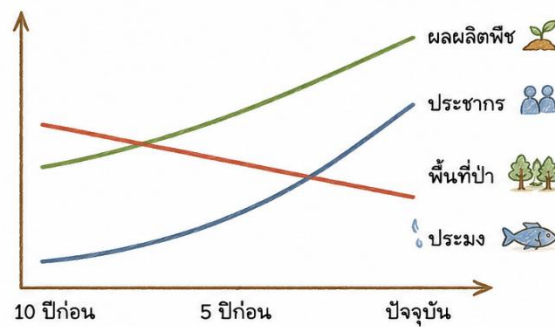
ประโยชน์: ช่วยสร้างมุมมองทางประวัติศาสตร์และเป็นจุดเริ่มต้นในการวิเคราะห์ประเด็นต่างๆ ที่เกิดขึ้น

การวิเคราะห์แนวโน้ม (Trend Analysis)

คืออะไร: การแสดงการเปลี่ยนแปลงเชิงปริมาณของตัวแปรต่างๆ ในช่วงเวลาที่ผ่านมามา เช่น จำนวนประชากร, ผลผลิตพืช, ปริมาณน้ำฝน, จำนวนผู้ใช้น้ำ

ประโยชน์: ช่วยให้เห็นภาพการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของสิ่งต่างๆ อย่างชัดเจน และนำไปสู่การพูดคุยหรือคาดเดาเหตุผลการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น

การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชน

ศึกษาความเป็นมาและเหตุการณ์สำคัญในอดีตของชุมชน เพื่อทำความเข้าใจรากเหง้า พัฒนาการ และบทเรียนที่ส่งผลต่อความคิดและความเป็นอยู่ในปัจจุบัน

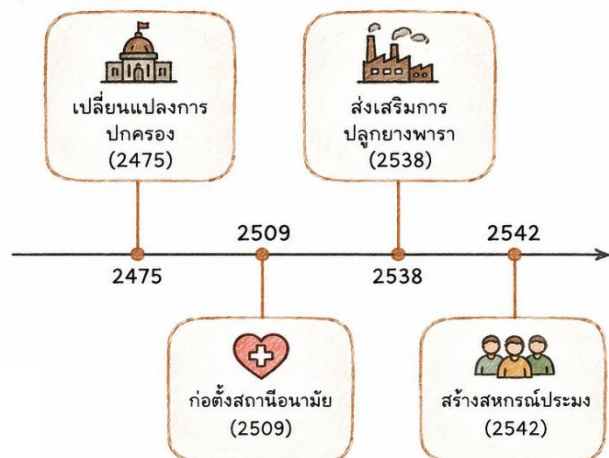
วิธีการนำไปใช้

1. รวบรวมข้อมูล: เก็บข้อมูลเหตุการณ์สำคัญในอดีตจากการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุ, ค้นคว้าเอกสารเก่า, หรือบันทึกต่างๆ ที่มีในชุมชน
2. จัดลำดับเวลา: นำเหตุการณ์ทั้งหมดมาเรียงลำดับตามช่วงเวลาเป็นเส้นทางเวลา (Timeline)
3. วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง: วิเคราะห์ผลกระทบของแต่ละเหตุการณ์ที่มีต่อวิถีต่างๆ ของชุมชน เช่น สังคม, เศรษฐกิจ, การเมือง, สาธารณสุข เพื่อให้เห็นการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลง

ข้อแนะนำ

ไม่ควรมองหากแค่ 'ข้อเท็จจริง' ว่าเกิดอะไรขึ้น แต่ต้องพยายามทำความเข้าใจ 'ความคิดและความรู้สึก' ของคนในชุมชนที่มีต่อเหตุการณ์เหล่านั้นด้วย เพราะเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อทัศนคติในปัจจุบัน

ตัวอย่าง การนำเสนอเส้นทางเวลาจากการรวบรวมข้อมูลจากชุมชน (ชุมชนสมมติ)

เส้นทางพัฒนาหมู่บ้าน

3.6

ปฏิทินชุมชน (Community Calendar)

เรียนรู้วิถีชีวิต จังหวะเวลา และกิจกรรมสำคัญของชุมชนตลอดทั้งปี เพื่อวางแผนการทำงานให้สอดคล้องและเข้าถึงชุมชนได้อย่างเหมาะสม ไม่สร้างความขัดแย้งกับวิถีเดิม

วิธีการนำไปใช้

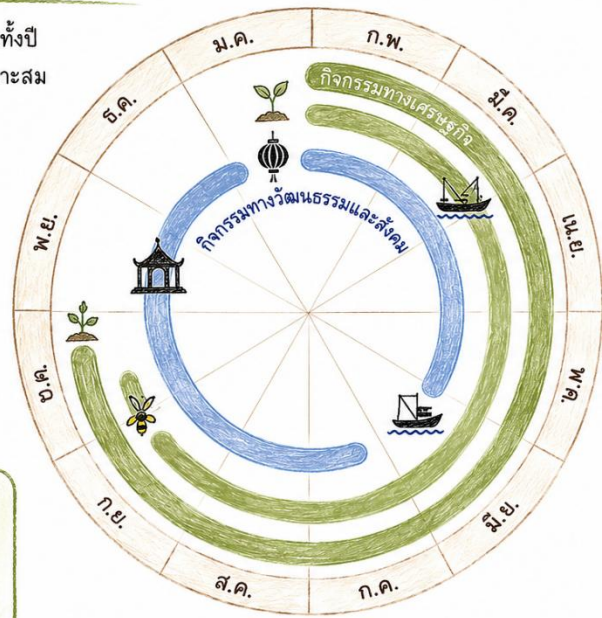
สร้างปฏิทิน 2 ประเภทควบคู่กัน:

1. ปฏิทินเศรษฐกิจ: ทำความเข้าใจรอบการประกอบอาชีพหลักของชุมชน เช่น ช่วงเวลาเพาะปลูก/เก็บเกี่ยว, ช่วงเวลาออกเรือประมง, ช่วงเวลาที่มีรายได้สูง, ช่วงเวลาที่ว่างงาน
2. ปฏิทินวัฒนธรรมและสังคม: ทำความเข้าใจช่วงเวลาของงานประเพณี, งานบุญ, พิธีกรรมสำคัญต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อความคิดและความเชื่อของคนในชุมชน

ข้อแนะนำ

- การเข้าร่วมสังเกตการณ์ในงานประเพณีต่างๆ (Participant Observation) จะช่วยให้ได้ข้อมูลเชิงลึกมากกว่าแค่การถาม
- ผู้สูงอายุในชุมชนเป็นแหล่งข้อมูลปฏิทินวัฒนธรรมที่ดียิ่ง

3.7

ปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Calendar/Diagram)

วัตถุประสงค์หลัก

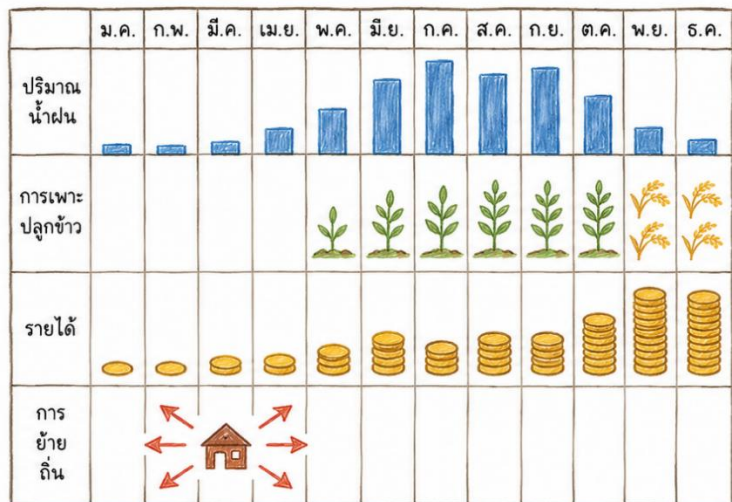
เพื่อวิเคราะห์ความแปรผันของปัจจัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นในรอบหนึ่งปี โดยใช้เดือนหรือฤดูกาลเป็นหน่วยในการวิเคราะห์

สิ่งที่ได้จากเครื่องมือนี้

- แสดงให้เห็นรูปแบบของกิจกรรมและสภาวะต่างๆ ตลอดทั้งปี
- ช่วยให้เห็นภาพความเชื่อมโยงระหว่างปัจจัยต่างๆ เช่น ปริมาณน้ำฝนที่ส่งผลต่อช่วงเวลาเพาะปลูก, การจ้างงาน, หรือรายรับ-รายจ่าย

ตัวอย่างข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์

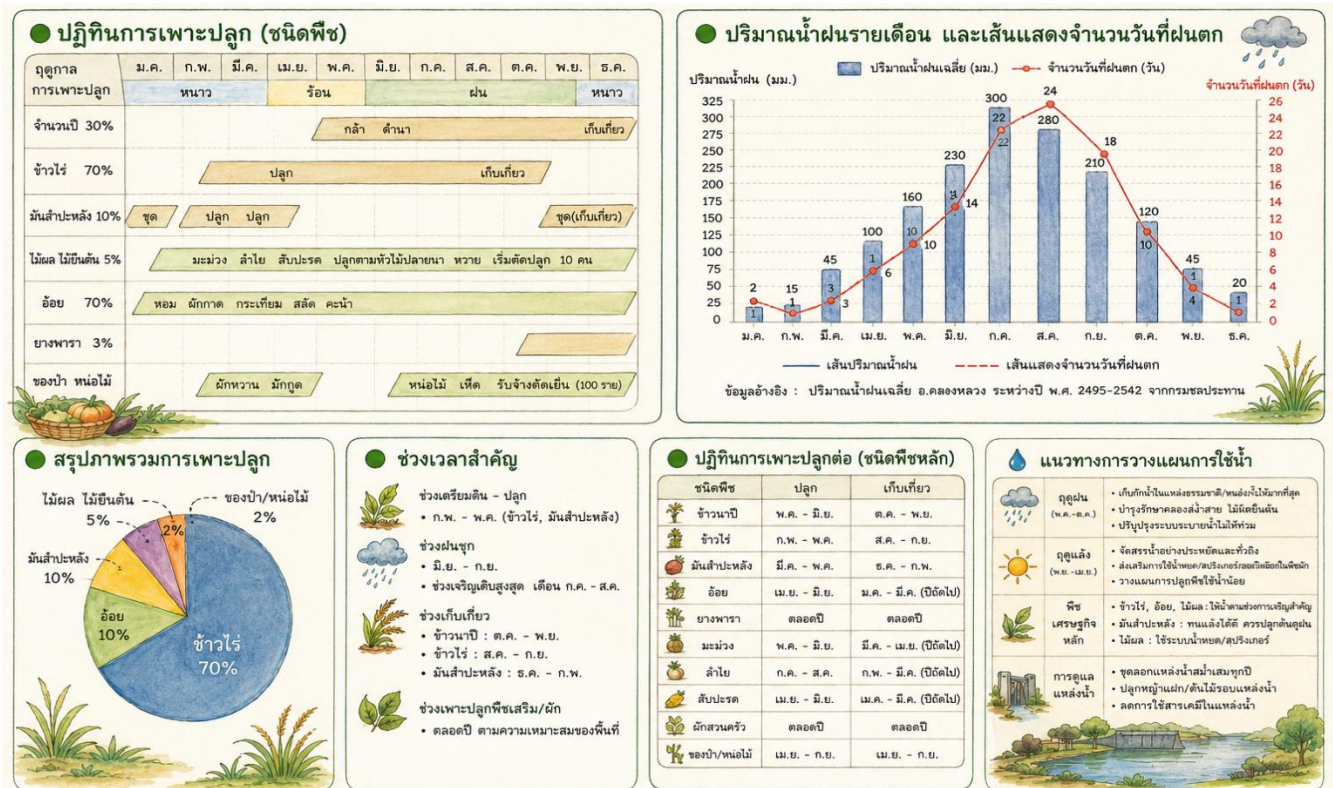
- ด้านเกษตร: ช่วงเวลาเพาะปลูก, การเก็บเกี่ยว
- ด้านสังคม: การจ้างงาน, การย้ายถิ่น, เทศกาล
- ด้านสุขภาพ: การระบาดของโรค
- ด้านเศรษฐกิจ: ช่วงเวลาที่มีรายได้สูง/ต่ำ

ตัวอย่าง ปฏิทินฤดูกาล (การเพาะปลูก วัฒนธรรม ประเพณี)

ฤดูกาล	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
	หนาว		ร้อน			ฝน				หนาว		
การเพาะปลูก												
ข้าวนาปี						กล้า ดำนา				เก็บเกี่ยว		
ข้าวไร่					ปลูก				เก็บเกี่ยว			
มันสำปะหลัง	ขุด	ปลูก ปลูก										ขุด (เก็บเกี่ยว)
ไม้ผล ไม้ยืนต้น	ลำไย มะม่วง น้อยหน่า มะขามหวาน ชมพู่ เงาะ ลิ้นโอ ชมพู่ ฯลฯ											
ผักสวนครัว											ปลูก เก็บเกี่ยว	
วัฒนธรรม ประเพณี												
ไหว้เจ้าโคตร						★			★			
บุญสงกรานต์					★							

ตัวอย่าง การใช้ปฏิทินฤดูกาลร่วมกับข้อมูลอื่นเพื่อการวางแผนการใช้น้ำ

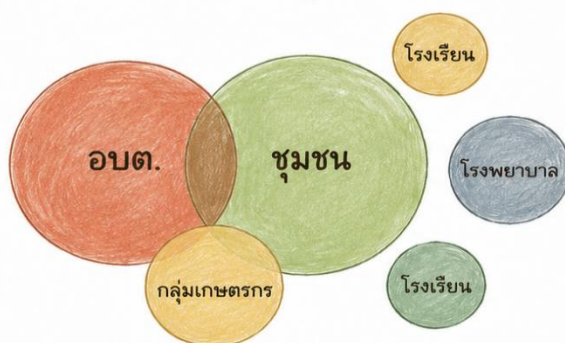
การวิเคราะห์ความสัมพันธ์และเครือข่าย

วัตถุประสงค์หลัก: เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสถาบัน/องค์กรต่างๆ และรูปแบบการเดินทางของคนในชุมชน

แผนภาพเวนน์ (Venn Diagram / Chapati Diagram)

คืออะไร: ใช้รูปวงกลมขนาดต่างๆ แทนสถาบัน, องค์กร หรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

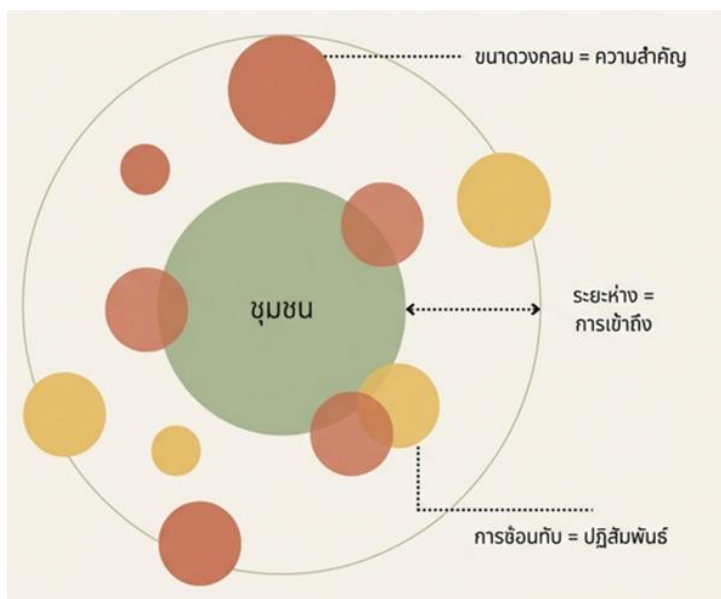
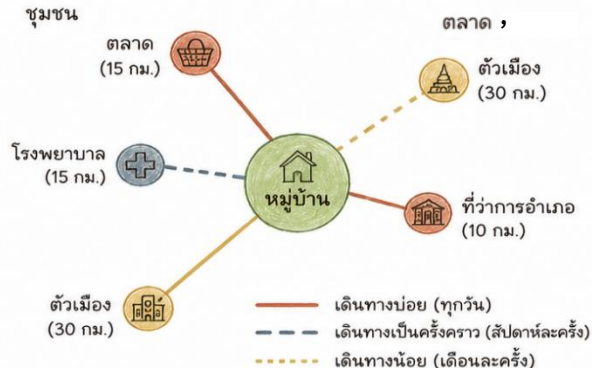
การตีความ: ขนาดของวงกลม = ความสำคัญ, ระยะห่าง = ระดับการติดต่อ, การซ้อนทับ = ปฏิสัมพันธ์ร่วมกัน

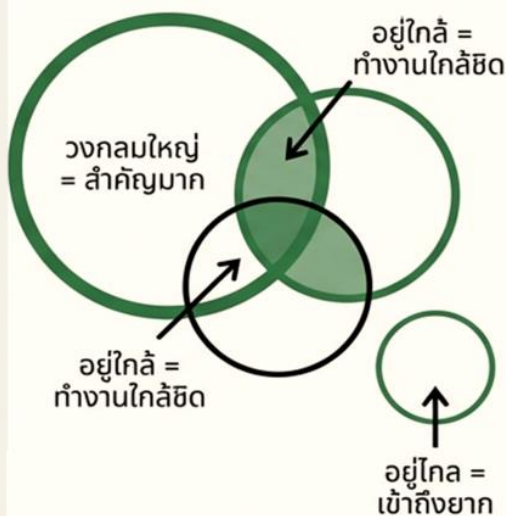
แผนที่การเคลื่อนย้าย (Mobility Map)

คืออะไร: แผนภาพที่แสดงให้เห็นว่าคนในชุมชนเดินทางไปไหน, เพื่อวัตถุประสงค์อะไร และบ่อยแค่ไหน

ประโยชน์: ช่วยให้เข้าใจการเข้าถึงบริการต่างๆ (ตลาด, โรงพยาบาล, หน่วยงานราชการ) และเครือข่ายการเชื่อมต่อของชุมชน

วิเคราะห์อิทธิพลของสถาบัน

[illegible]

3.9

การจัดลำดับความสำคัญแบบตาราง (Matrix Ranking)

วัตถุประสงค์หลัก

เพื่อเปรียบเทียบทางเลือกต่างๆ อย่างเป็นระบบตามเกณฑ์ที่คนในชุมชนกำหนดขึ้นเอง และเพื่อทำความเข้าใจกระบวนการตัดสินใจของพวกเขา

กระบวนการ

1. กำหนดหัวข้อ: ระบุประเด็นที่ต้องการเปรียบเทียบ (เช่น ปัญหาการเกษตร, พันธุ์พืช)
2. กำหนดเกณฑ์: ให้ชาวบ้านกำหนดเกณฑ์ในการเปรียบเทียบ (เช่น ผลผลิต, รายได้, ต้นทุน)
3. ให้คะแนน: นำแต่ละทางเลือกมาเปรียบเทียบกันตามเกณฑ์ในรูปแบบตาราง

สิ่งที่ได้จากเครื่องมือนี้

- เข้าใจว่าอะไรคือสิ่งที่ชาวบ้านให้ความสำคัญสูงสุด
- ระบุปัญหาหลักและความต้องการของชุมชนได้อย่างชัดเจน
- เป็นข้อมูลสำคัญในการวางแผนโครงการพัฒนา

	ผลผลิตสูง	ทนแล้ง	ราคาดี	คะแนนรวม
พันธุ์ข้าว ก	●●●●●	●●●●●	●●●●●	12
พันธุ์ข้าว ข	●●●●●	●●●●●	●●●●●	10
พันธุ์ข้าว ค	●●●●●	●●●●●	●●●●●	10
พันธุ์ข้าว ค	●●●●●	●●●●●	●●●●●	10

ตัวอย่าง การวิเคราะห์โดยจัดลำดับความสำคัญแบบจับคู่โดยใช้ตาราง

ตารางจัดลำดับความสำคัญของปัญหา (Pairwise Ranking Matrix)

การเปรียบเทียบปัญหาแบบจับคู่ เพื่อค้นหาความต้องการที่เร่งด่วนที่สุด

ปัญหา (Problem)	น้ำดื่ม	สถานพยาบาล	การเดินทาง	สัตว์แพทย์	โรงเรียน	อาหารสัตว์	คะแนนรวม (Priority)
น้ำดื่ม	×	น้ำดื่ม	น้ำดื่ม	น้ำดื่ม	น้ำดื่ม	น้ำดื่ม	5
สถานพยาบาล		×	สถานพยาบาล	สถานพยาบาล	สถานพยาบาล	สถานพยาบาล	4
การเดินทาง			×	สัตว์แพทย์	การเดินทาง	อาหารสัตว์	1
สัตว์แพทย์				×	สัตว์แพทย์	สัตว์แพทย์	3
โรงเรียน					×	อาหารสัตว์	0
อาหารสัตว์						×	2

สรุปผลความเร่งด่วน

- อันดับ 1: ขาดแคลนน้ำดื่ม (5 คะแนน) – **วิกฤตที่สุด**
- อันดับ 2: ขาดสถานพยาบาล (4 คะแนน)
- อันดับ 3: ขาดสัตว์แพทย์ (3 คะแนน)
- อันดับ 4: ขาดอาหารสัตว์ (2 คะแนน)
- อันดับ 5: ขาดการเดินทาง (1 คะแนน)
- อันดับ 6: ขาดโรงเรียน (0 คะแนน)

Insight: ปัจจัยพื้นฐานด้าน “การดำรงชีวิตและสุขภาพ” (น้ำดื่มและสถานพยาบาล) เป็นความต้องการสูงสุดของพื้นที่ ควรได้รับการจัดสรรงบประมาณและแก้ไขเป็นลำดับแรก

ตัวอย่าง การวิเคราะห์โดยจัดลำดับความสำคัญแบบตาราง

ตารางคะแนนและจัดอันดับพืชผล

พืช \ เกณฑ์ประเมิน	ทนศัตรูพืช	สร้างรายได้	ทนดิน คุณภาพต่ำ	อันดับ (ชาย)	อันดับ (หญิง)	พื้นที่ปลูก	ผลผลิต
มันเทศ	1	1	1	1	1	↗	↗
ข้าวฟ่าง	5	6	6	2	6	↗	↗
ถั่ว	8	4	9	6	4	↗	↗
พริก	4	3	5	9	2	↗	↗
มันสำปะหลัง	2	9	3	4	8	↗	↗
งา	3	2	2	3	3	↗	↗
ข้าว	6	5	7	5	7	↘	--
ข้าวโพด	7	8	8	7	5	↘	--
แตง	9	7	4	8	9	↘	--

สัญลักษณ์: ↗ = เพิ่มขึ้น, ↘ = ลดลง, -- = คงที่

ตารางเปรียบเทียบพืชเศรษฐกิจ: ข้าว ข้าวโพด และ มันสำปะหลัง

เกณฑ์	ทนแล้ง	ราคาตลาด	รสชาติ
 พันธุ์ข้าว			
 พันธุ์ข้าวโพด			
 พันธุ์มัน สำปะหลัง			

แผนผังต้นไม้/ต้นไม้ปัญหา (Tree Diagram/Problem Tree)

วัตถุประสงค์หลัก

เป็นเครื่องมือในกลุ่มแผนภาพแสดงเหตุและผล (Cause-Effect Diagram) เพื่อวิเคราะห์สาเหตุเชิงลึกของปัญหาและผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ

โครงสร้างของต้นไม้ปัญหา

ลำต้น (Trunk): คือ “ปัญหาหลัก” (Core Problem) ที่ชุมชนต้องการแก้ไข

ราก (Roots): คือ “สาเหตุ” ทั้งทางตรงและทางอ้อมที่ทำให้เกิดปัญหานั้น

กิ่งก้านและใบ (Branches/Leaves): คือ “ผลกระทบ” ที่เกิดขึ้นจากปัญหาหลัก

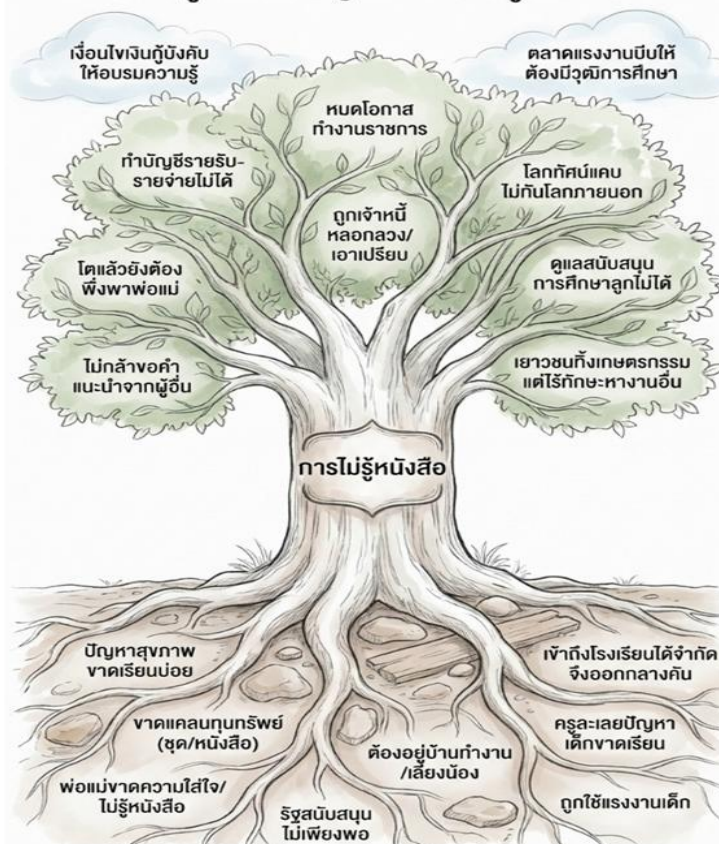
ประโยชน์

- ช่วยให้ชุมชนเห็นภาพรวมของปัญหาและความเชื่อมโยง
- ทำให้ทราบขอบเขตที่เป็นปัญหามีความตรงจุด เพราะมุ่งเน้นไปที่การแก้ไข “ราก” ของปัญหา

ตัวอย่าง การวิเคราะห์โดยใช้แผนภูมิต้นไม้

แผนภูมิต้นไม้ปัญหา: การไม่รู้หนังสือ

แผนผังก้างปลา (Fishbone Diagram)

ผังก้างปลา (Fishbone Diagram)

เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหาอย่างเป็นระบบ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยให้ผู้ปฏิบัติงานหรือชุมชนสามารถทำความเข้าใจที่มาของปัญหาได้อย่างลึกซึ้ง ไม่ใช่เพียงการมองเห็นอาการของปัญหาเท่านั้น เครื่องมือนี้นับมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงข้อมูลที่กระจัดกระจายให้เกิดเป็นภาพรวมของกระบวนการและปัจจัยที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

ลักษณะของผังก้างปลา

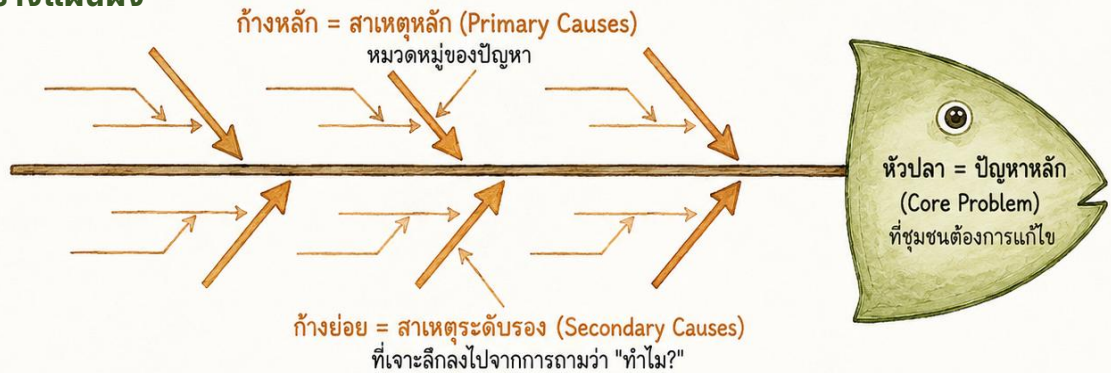
เป็นแผนภาพที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่าง “ปัญหา” กับ “สาเหตุ” โดยกำหนดให้ปัญหาลักษณะที่ “หัวปลา” ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของการวิเคราะห์ ขณะที่ “ก้างปลา” แต่ละก้างจะแสดงถึงกลุ่มของสาเหตุที่เป็นไปได้ และสามารถแตกย่อยออกเป็นสาเหตุน้อยในระดับลึกลงไปได้อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งสามารถระบุ “สาเหตุที่แท้จริง” ของปัญหาได้

วิธีการใช้ผังก้างปลา

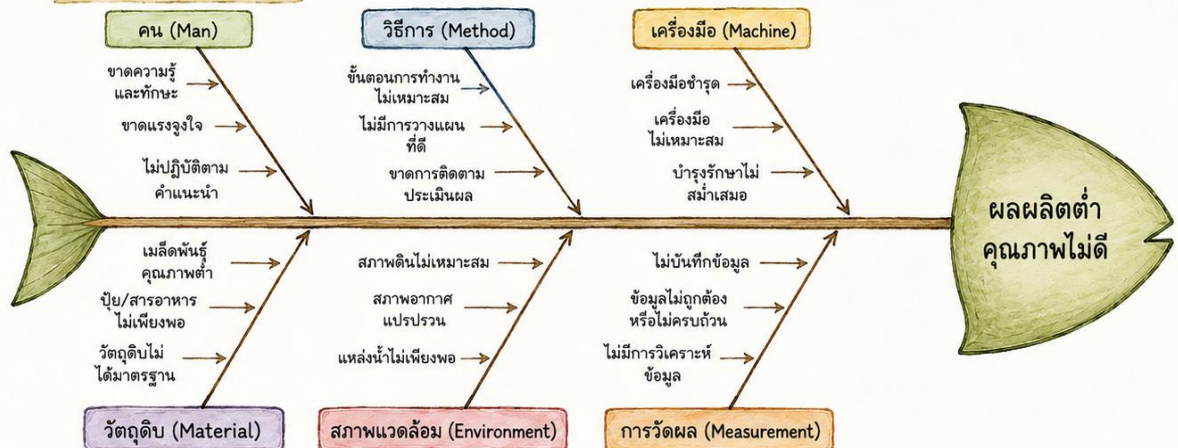
- 1 กำหนดปัญหาให้ชัดเจน
- 2 ระดมความคิดเห็นจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง เพื่อรวบรวมสาเหตุที่เกี่ยวข้องในมิติต่าง ๆ
- 3 จัดหมวดหมู่สาเหตุลงในก้างปลาแต่ละก้าง
- 4 แยกย่อยสาเหตุออกเป็นสาเหตุน้อยต่อเนื่อง จนกว่าจะพบสาเหตุที่แท้จริง
- 5 วิเคราะห์และจัดลำดับความสำคัญ เพื่อกำหนดแนวทางแก้ไขที่ตรงจุด

โครงสร้างแผนผัง

ตัวอย่างผังก้างปลา

3.12

แผนผังกระบวนการ (Process Diagram)

รูปแบบของผังกระบวนการ

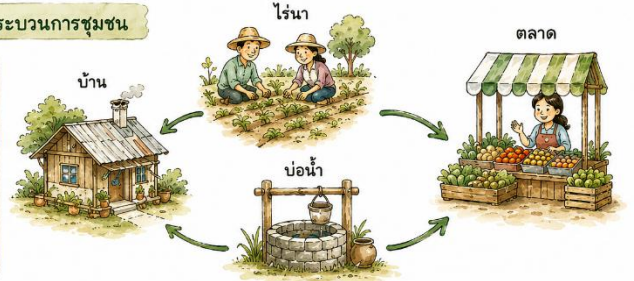

แผนที่กระบวนการ คือ การแสดงลำดับเหตุการณ์หรือขั้นตอนการทำงานออกมาเป็นภาพ

- ช่วยในการแจกแจงกิจกรรมที่ซับซ้อนออกมาเป็นหน่วยย่อย ๆ ทำให้สามารถวิเคราะห์รายละเอียดในแต่ละขั้นตอนได้ เช่น ต้นทุน เวลา แรงงานที่ใช้ และปัญหาที่เกิดขึ้น
- เป้าหมายคือการหาจุดที่สามารถปรับปรุงประสิทธิภาพและลดความสูญเสียได้

ตัวอย่าง การวิเคราะห์กระบวนการชุมชน

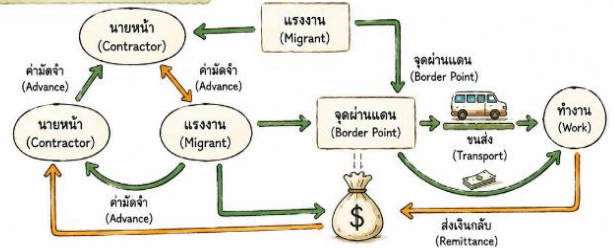
- บริบท (Context): การทำความเข้าใจขั้นตอนการทำงานในระดับหมู่บ้าน
- ผู้เข้าร่วม (Participants): กลุ่มชาวบ้านและผู้นำชุมชน
- เป้าหมาย (Goal): ถอดรหัสสิ่งที่ถูกซ่อนอยู่ในกิจกรรมประจำวัน

ตัวอย่าง การวิเคราะห์กระบวนการขั้นตอนแรงงานข้ามถิ่น

บริบทความซับซ้อน (Complex Reality): การย้ายถิ่นฐานของแรงงาน (Labor migration)

ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Key Actors): นายหน้า (Contractor), แรงงาน (Migrants), เครือข่ายการเดินทาง (Transport networks)

“ขั้นตอนการผลิตในพื้นที่มีปัญหา คอขวดซ่อนอยู่ตรงไหน?”

1. ชี้จุดคอขวดได้ชัดเจน

เห็นภาพว่าความล่าช้าหรือต้นทุนที่สูงเกิดขึ้นในขั้นตอนไหน

2. เข้าใจต้นทุนและแรงงานที่แท้จริง

ช่วยให้ประเมินทรัพยากรที่ใช้ในแต่ละกิจกรรมได้อย่างแม่นยำ

3. เป็นพื้นฐานในการออกแบบกระบวนการใหม่

ใช้เป็นข้อมูลตั้งต้นเพื่อร่วมกันพัฒนาระบบการที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น

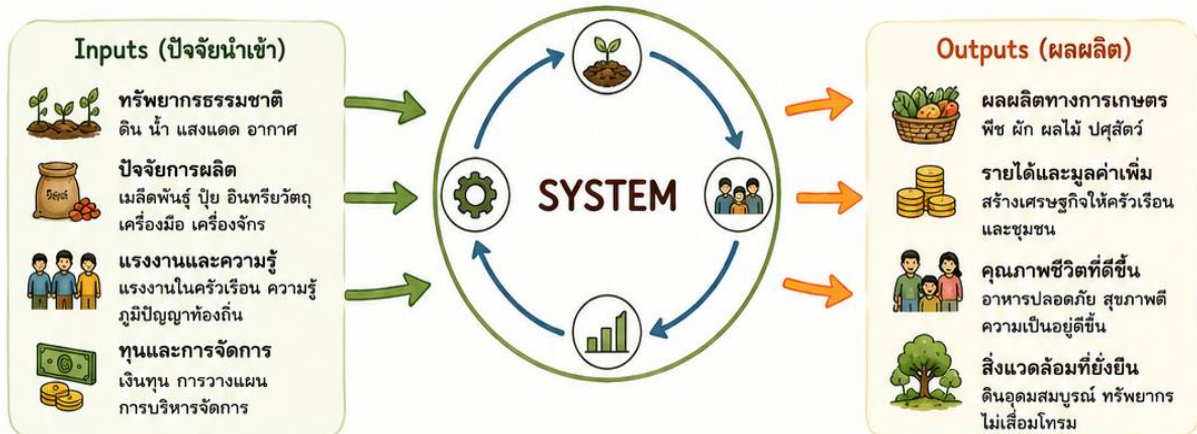
4. สร้างความเข้าใจร่วมกัน

ทุกคนเห็นเป้าหมายเดียวกันของกระบวนการทั้งหมดในทิศทางเดียวกัน

แผนผังระบบ (Systems Diagram)

การคิดเชิงระบบ (Systems Thinking) และการหมุนเวียนทรัพยากร

นิยาม (Definition)

เครื่องมือที่ช่วยวิเคราะห์และทำความเข้าใจ ปัจจัยนำเข้า (Inputs) และ ผลผลิต (Outputs) ภายในขอบเขต ระบบที่กำหนด เน้นการมององค์รวม (Holistic View) ว่ากิจกรรมต่างๆ เชื่อมโยงและส่งผลต่อกันอย่างไร

ความแตกต่างจากเครื่องมืออื่น

ไม่ได้มองแค่เหตุ-ผลแบบเส้นตรง (Linear) แต่มองเป็นวงจร (Cycle/Loop) ที่มี ปฏิสัมพันธ์ (Boundaries) ของระบบ ที่ชัดเจน เช่น “สิ่งที่เข้า” หรือ “ประมวลผล”

กระบวนการจัดทำผังระบบ (Step-by-Step Process)

- 1 กำหนดขอบเขต (Draw Boundaries)
ระบุขอบเขตของระบบที่จะศึกษา
- 2 ระบุกิจกรรม (Identify Activities)
ระบุกิจกรรมหรือกระบวนการสำคัญในระบบ
- 3 วิเคราะห์ Input-Output
ระบุปัจจัยนำเข้า (Inputs) และผลผลิต (Outputs)
- 4 สร้างความเชื่อมโยง (Map Flows)
แสดงความสัมพันธ์และการไหลของข้อมูล/ทรัพยากร
- 5 วิเคราะห์และปรับปรุง
วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน และหาแนวทางพัฒนา

การประยุกต์ใช้ผังระบบในภาคการเกษตร

วิเคราะห์ระบบอย่างเป็นองค์รวม เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน

1. ระบบฟาร์ม (Farm System)

วิเคราะห์ทรัพยากร: ปัจจัยนำเข้า, แรงงาน, การใช้ปัจจัยการผลิต
เป้าหมาย: ลดต้นทุน เพิ่มผลผลิต รักษาสิ่งแวดล้อม (Zero Waste)

2. ระบบครัวเรือน (Household System)

วิเคราะห์ทรัพยากร: รายรับ, รายจ่าย, แรงงาน, การบริโภค
เป้าหมาย: รายรับมากกว่ารายจ่าย, ออมเพิ่ม, ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า (Bottlenecks) และโอกาสในการจัดการทรัพยากรให้มีประสิทธิภาพ

3.14

Photo Elicitation Interview (การใช้ภาพถ่าย)

ใช้ภาพถ่ายเป็นสื่อกลางกระตุ้นการสนทนา เพื่อดึงเอาทัศนคติ มุมมอง และความเข้าใจเชิงลึกที่ซ่อนอยู่ของคนในชุมชนออกมา ซึ่งอาจไม่สามารถเข้าถึงได้ด้วยการถามตอบตามปกติ

วิธีการนำไปใช้

1. มอบหมายภารกิจ: กำหนดหัวข้อที่ชัดเจน (เช่น พื้นที่แห่งความสุขในชุมชน, ปัญหาที่ยากแก้ไข) และมอบหมายให้สมาชิกชุมชนไปถ่ายภาพที่สื่อถึงหัวข้อนั้น
2. นำเสนอและสนทนา : นำภาพทั้งหมดมาดูกันในวงสนทนา ให้เจ้าของภาพแต่ละคนเล่าเรื่องราว ความหมาย และความรู้สึกที่อยู่เบื้องหลังภาพถ่ายของตนเอง
3. สังเคราะห์และสรุป: บันทึกและสรุปประเด็นเชิงลึกที่ได้เรียนรู้ ซึ่งสะท้อนมุมมองที่แท้จริงของชุมชน

ข้อแนะนำ

ควรกำหนดเป้าหมายและขอบเขตของหัวข้อการถ่ายภาพให้ชัดเจน ทั้งในเชิงพื้นที่และประเด็น เพื่อให้ได้ภาพและเรื่องเล่าที่ตรงประเด็นและนำไปวิเคราะห์ต่อได้

3.15

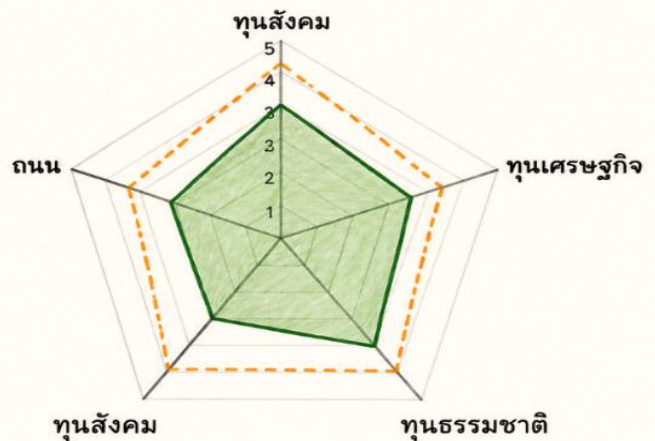
แผนภาพใยแมงมุม (Spider Diagram)

ประเมินสถานะของชุมชนหรือองค์กรใน "หลายมิติ" ไปพร้อมๆ กัน

วิธีการ:

- กำหนดหัวข้อที่ต้องการประเมินเป็นแกนรัศมี (จากจุดศูนย์กลางออกไปด้านนอก)
- กำหนดสเกลคะแนน (เช่น 1 ตรงกลาง, 5 ขอบนอกสุด)
- ลากเส้นเชื่อมจุดคะแนนของแต่ละแกนเข้าด้วยกัน

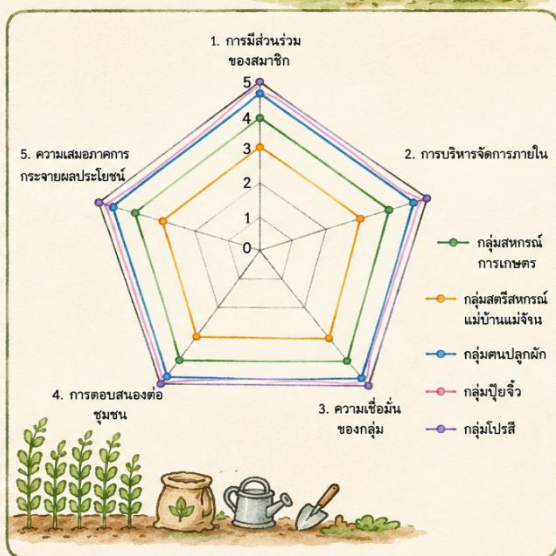
เคล็ดลับ: จุดที่กราฟยุบตัวเข้าหาศูนย์กลางคือ "จุดอ่อน" ที่ต้องการการพัฒนาเร่งด่วน

ตัวอย่าง การวิเคราะห์ศักยภาพองค์กรชุมชนและ
ประยุกต์ใช้แผนภาพใยแมงมุมเพื่อเสนอผลการวิเคราะห์

การวิเคราะห์ศักยภาพองค์กรชุมชน

ประเด็น	กลุ่มสหกรณ์ การเกษตร	กลุ่มสตรีสหกรณ์ แม่บ้านแม่จันทน์	กลุ่มคนปลูกผัก	กลุ่มปุ๋ยชีว	กลุ่มโปรสิ
1. การมีส่วนร่วม ของสมาชิก	5	4	5	5	5
2. การบริหารจัดการภายใน	5	3	5	4	5
3. ความเชื่อมั่นของกลุ่ม	5	3	5	4	5
4. การตอบสนองต่อ ชุมชน	5	3	5	4	5
5. ความเสมอภาคการ กระจายผลประโยชน์	5	3	5	4	5
รวม	25	16	25	21	25
ระดับการให้คะแนน	5 = ดีมาก	4 = ดี	3 = ปานกลาง	2 = พอใช้	1 = ใช้น้อยได้

กรณีศึกษา: การรับรู้บทบาทหญิงชายในชุมชน

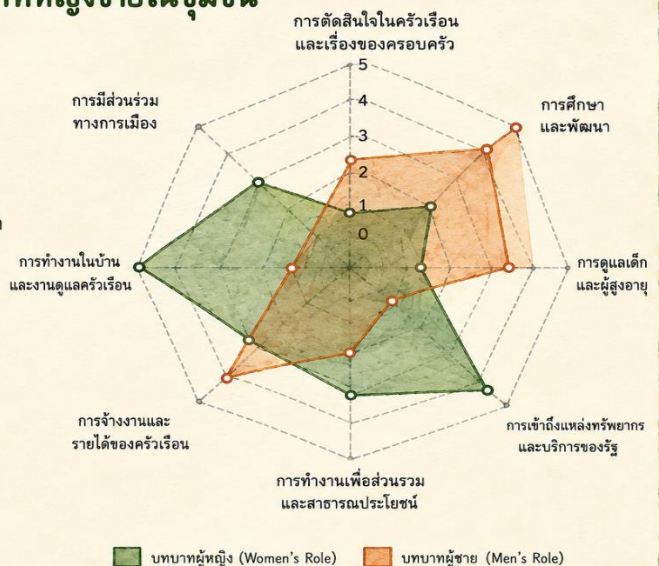
กลุ่มสตรีได้รับบทบาท 8 ตัวชี้วัด
เพื่อเปรียบเทียบบทบาทของ
ชายและหญิงในชุมชน

ผลลัพธ์: แผนภาพแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า
ผู้หญิงมีบทบาทในการตัดสินใจและทำงาน
ในบ้าน สูง แต่มีบทบาทน้อยกว่ามากในด้าน
การจ้างงาน, การทำงานเพื่อส่วนรวม และการมี
ส่วนร่วมทางการเมือง

บทสรุป: แผนภาพนี้ไม่ได้ให้แค่ข้อมูล
แต่เป็นจุดเริ่มต้นของการอภิปรายที่ลึกซึ้ง
ถึงสาเหตุและแนวทางในการสร้างความเท่าเทียม
มากขึ้น

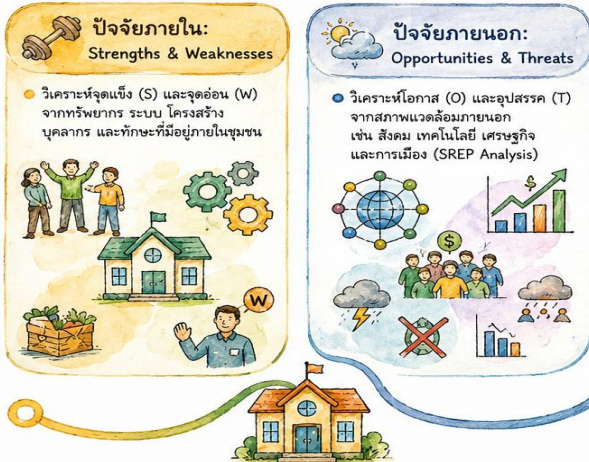

3.16

การวิเคราะห์ SWOT เพื่อการวางแผนพัฒนาชุมชน

การประเมินสภาพแวดล้อมเพื่อหา “จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค” ของชุมชน เพื่อนำไปกำหนดทิศทางพัฒนาที่สอดคล้องกับความเป็นจริง ตรงจุด และพร้อมรับมือกับการเปลี่ยนแปลง

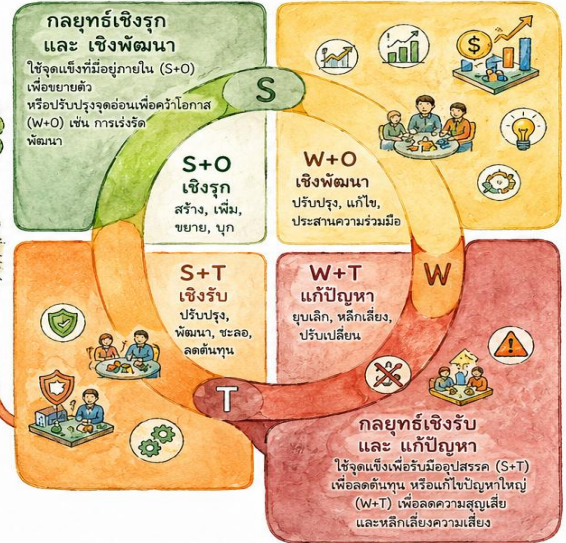
องค์ประกอบของ SWOT Analysis

การจัดลำดับความสำคัญ

ควรเรียงลำดับปัจจัยที่มีผลกระทบต่อชุมชนมากที่สุดโดยวิเคราะห์ร่วมกัน และนำเสนอเพื่อกำหนดกลยุทธ์

การกำหนดกลยุทธ์จาก SWOT Matrix

3.17

แผนภูมิวงกลม (Pie Diagram)

เครื่องมือคืออะไร (What is it?)

เครื่องมือที่เรียบง่ายในการแสดง 'สัดส่วน' ขององค์ประกอบต่างๆ เทียบกับภาพรวมทั้งหมด ใช้ได้กับข้อมูลทั้งที่เป็นข้อเท็จจริงและเป็นความรู้สึกรู้การรับรู้

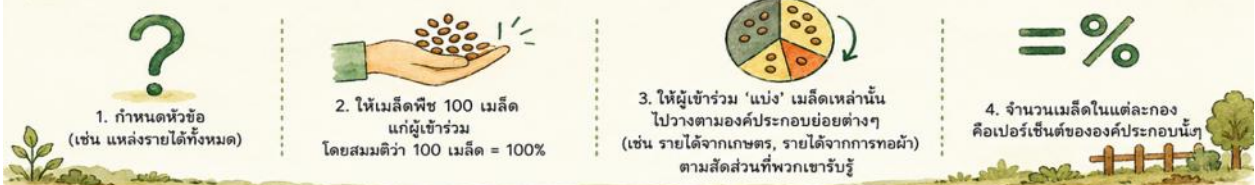
ใช้เมื่อไหร่ (When to Use?)

- เพื่อศึกษาองค์ประกอบของทรัพยากร (เช่น ประเภทที่ดิน, แหล่งรายได้)
- เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างประชากร (เช่น กลุ่มอาชีพ, ระดับรายได้)
- เพื่อวิเคราะห์รายละเอียดในระดับครัวเรือน (เช่น สัดส่วนรายรับ-รายจ่าย)
- เพื่อเปรียบเทียบข้อมูล 'ก่อนและหลัง' การดำเนินโครงการ เพื่อวางแผนและตั้งเป้าหมาย

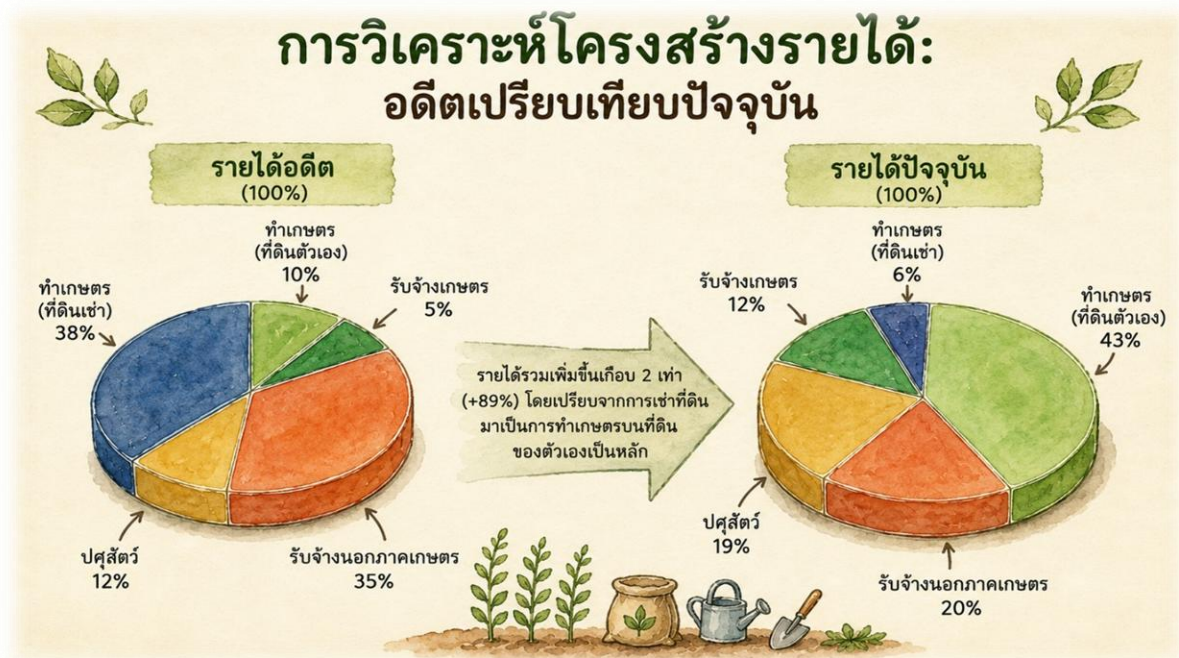
จุดเด่นในงานชุมชน:

ไม่ใช่แค่เครื่องมือนำเสนอข้อมูล แต่เป็นกระบวนการที่ช่วยให้ชาวบ้านร่วมกัน 'คิดและแสดง' สัดส่วนต่างๆ ออกมาเป็นภาพที่เข้าใจง่าย

เทคนิคที่น่าสนใจ: 100 เมล็ด (The 100 Seeds Technique)

ตัวอย่าง การวิเคราะห์และเสนอผลโดยแผนภูมิวงกลม

ภาพที่ 3.1 ตัวอย่างการจัดคู่มือเครื่องมือกับเป้าหมายการศึกษาวិเคราะห์ชุมชน

ส่วนที่ 4 การปฏิบัติการในชุมชนและการตรวจสอบข้อมูล

 อย่าเลือกเครื่องมือก่อนรู้ว่าการเรียนรู้คืออะไร ถามตัวเองก่อนว่า "ต้องการทำความเข้าใจด้านใด" แล้วจึงเลือกเครื่องมือที่เหมาะสม และอย่าลืมว่าเครื่องมือทุกชิ้นต้องการการอภิปรายและการวิเคราะห์ร่วมกันของชุมชนเสมอ ไม่ใช่แค่การผลิตภาพหรือแผนภูมิ

4.1 หัวใจของการเป็นผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) ในกระบวนการ PRA

การเป็นผู้อำนวยความสะดวกที่ดีคือหัวใจสำคัญของความสำเร็จในการทำ PRA เพราะเครื่องมือจะไร้ความหมายหากปราศจากทัศนคติและทักษะที่ถูกต้อง ซึ่งการขับเคลื่อนการพัฒนาภาคการเกษตรของประเทศไทยให้เกิดความยั่งยืนและสอดคล้องกับบริบทท้องถิ่นอย่างแท้จริงนั้น บุคลากรผู้ปฏิบัติงานด้านการเกษตร โดยเฉพาะนักวิชาการและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร จำเป็นต้องตระหนักถึงความสำคัญของการ ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (Mindset Shift) จากการเป็นผู้ให้ความรู้ไปสู่การเป็น ผู้รับฟังและเรียนรู้ร่วมกัน กับเกษตรกร (Sontaki et al., 2019)

เกษตรกรในแต่ละพื้นที่คือผู้เชี่ยวชาญในบริบทของตนเอง ที่สั่งสมองค์ความรู้ ประสบการณ์ และภูมิปัญญาจากรุ่นสู่รุ่นมาอย่างยาวนาน การทำงานร่วมกับเกษตรกรจึงไม่ใช่การนำความรู้จากภายนอกไปมอบให้เพียงอย่างเดียว แต่คือ การร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมเรียนรู้ไปด้วยกัน โดยยึดหลักสำคัญ 4 ประการ ดังนี้

- **ให้คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่น:** เชื่อมั่นในศักยภาพของเกษตรกรที่สามารถวิเคราะห์สถานการณ์และแก้ไขปัญหาได้ด้วยตนเอง จึงควรมุ่งเสริมสร้างความเข้มแข็งจากภายในชุมชน มากกว่าการขึ้นนำหรือกำหนดทิศทางจากภายนอก
- **ลดอคติและขยายการเข้าถึง:** ไม่จำกัดการพูดคุยเฉพาะผู้นำชุมชนหรือกลุ่มที่เข้าถึงได้ง่าย แต่ควรครอบคลุมกลุ่มที่หลากหลาย โดยเฉพาะกลุ่มชายขอบ ผู้ด้อยโอกาส สตรี และคนหนุ่มสาว ซึ่งมักมีมุมมองและความต้องการที่แตกต่าง และเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาอย่างแท้จริง
- **ส่งเสริมการมีส่วนร่วมและความเป็นเจ้าของ:** เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเองในทุกขั้นตอน ไม่ว่าจะเป็นการจัดทำแผนที่ทรัพยากรชุมชน การรวบรวมข้อมูล หรือการวิเคราะห์ปัญหา เจ้าหน้าที่ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้กระตุ้น ตั้งคำถาม และสังเกตการณ์ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และความรู้สึกเป็นเจ้าของในผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น
- **เรียนรู้ร่วมกันอย่างแท้จริง:** การพัฒนาที่ยั่งยืนเกิดขึ้นได้เมื่อทั้งสองฝ่ายเปิดใจเรียนรู้ซึ่งกันและกัน เจ้าหน้าที่ไม่เพียงแต่ถ่ายทอดความรู้ แต่ยังต้องพร้อมรับรู้และซึมซับประสบการณ์ ภูมิปัญญา และนวัตกรรมที่เกษตรกรสร้างสรรค์ขึ้นในพื้นที่ของตนเอง เพื่อนำไปสู่แนวทางการพัฒนาที่เหมาะสม มีประสิทธิภาพ และยั่งยืนร่วมกัน

4.2 ทักษะการตั้งคำถาม

การตั้งคำถามที่มีประสิทธิภาพเป็นหัวใจสำคัญในการกระตุ้นให้เกษตรกรเกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และร่วมกันค้นหาแนวทางแก้ไขปัญหหรือพัฒนาการเกษตรในชุมชนของตนเองอย่างยั่งยืน การใช้คำถามที่เหมาะสมจะช่วยสร้างบรรยากาศที่เป็นกันเองและส่งเสริมให้เกษตรกรแสดงความคิดเห็นได้อย่างเป็นธรรมชาติ โดยมีหลักการสำคัญ ดังนี้

- คำถามปลายเปิด: หลีกเลี่ยงคำถามที่ตอบ ใช่ หรือ ไม่ใช่ ควรถามคำถามที่เป็นคำตอบเชิงวิเคราะห์หรืออธิบาย เช่น “ทำไมถึงคิดเช่นนั้น?” “อะไรคือสาเหตุของปัญหานี้?” “ถ้าเป็นไปได้ อยากให้เกิดอะไรขึ้น?”
- คำถามเชิงสำรวจ: เมื่อได้คำตอบแล้ว ให้ถามต่อเพื่อเจาะลึกรายละเอียด เช่น “ช่วยเล่าเพิ่มเติมได้ไหมว่าเกิดอะไรขึ้นบ้าง?” “มีปัจจัยอื่นอีกไหมที่ส่งผลกระทบต่อ?”
- คำถามเชิงอนาคต: กระตุ้นให้คิดถึงทางออกและแนวทางการพัฒนา เช่น “ถ้าเราจะแก้ปัญหานี้ คิดว่าควรเริ่มจากอะไรก่อน?” “ใครบ้างที่จะช่วยให้สิ่งนี้เกิดขึ้นได้?”

การใช้ทักษะการตั้งคำถามเหล่านี้อย่างต่อเนื่องและเหมาะสม จะช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับเกษตรกร ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน และนำไปสู่การพัฒนาการเกษตรที่ยั่งยืนได้

4.3 การจัดการสถานการณ์ระหว่างจัดกระบวนการ

ในการทำงานกลุ่มกับเกษตรกร ความหลากหลายทางความคิดเห็นเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ และหากได้รับการจัดการอย่างเหมาะสม ความแตกต่างเหล่านั้นจะกลายเป็นพลังขับเคลื่อนที่มีคุณค่า มากกว่าเป็นอุปสรรค เจ้าหน้าที่จึงต้องมีทักษะในการมองและคาดการณ์พลวัตของกลุ่ม สังเกตบรรยากาศ และปรับบทบาทให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการดึงเสียงของผู้ที่ถูกมองข้ามให้ดังขึ้น การลดการครอบงำของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือการประคับประคองสถานการณ์ที่เสี่ยงต่อความขัดแย้งให้นำไปสู่บทสนทนาที่สร้างสรรค์ การจัดการพลวัตกลุ่มที่ดีจึงเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้ทุกคนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และนำไปสู่ข้อสรุปที่ทุกฝ่ายรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน

ตารางที่ 4.1 ตัวอย่าง การจัดการสถานการณ์ระหว่างการจัดกระบวนการ

สถานการณ์	เทคนิคการจัดการ	ตัวอย่างประโยค
ผู้พูดมาก/ ครอบงำกลุ่ม	ขอบคุณและสรุปประเด็นสั้น ๆ จากนั้นเปิดโอกาสให้ผู้อื่น	“ขอบคุณมากครับ/ค่ะ สำหรับข้อมูลรายละเอียดก่อน ท่านอื่น ๆ มีความคิดเห็นเพิ่มเติมในประเด็นนี้ไหมครับ/ค่ะ?”
ผู้เงียบ/ไม่กล้า แสดงออก	ใช้การสบตา เรียกชื่อเขา ๆ หรือถามคำถามที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ตรงของเขา	“คุณลุง/ป้าครับ/ค่ะ ในมุมมองของคุณลุง/ป้า คิดว่าเรื่องนี้เป็นอย่างไรบ้างครับ/ค่ะ?” หรือ “จากประสบการณ์ของคุณลุง/ป้า เคยเจอเหตุการณ์แบบนี้ไหมครับ/ค่ะ?”

สถานการณ์	เทคนิคการจัดการ	ตัวอย่างประโยค
เกิดความขัดแย้ง/ เห็นต่าง	ดึงประเด็นกลับมาที่ข้อมูลเชิง ประจักษ์บนแผนภาพ หรือให้แต่ละ ฝ่ายอธิบายเหตุผล	“เรามาดูข้อมูลที่เรารับกันไว้บนแผนที่กัน อีกครั้งนะครับ/คะ ว่าตรงไหนที่เราเห็นต่างกัน และเหตุผลของแต่ละท่านคืออะไร?”
กลุ่มเริ่มออกนอก ประเด็น	สรุปประเด็นที่คุยไปแล้ว และ ทบทวนวัตถุประสงค์ของกิจกรรม	“ตอนนี้เรากำลังคุยกันเรื่อง...นะครับ/คะ เพื่อให้ เราได้ข้อมูลครบถ้วนตามวัตถุประสงค์ เรา กลับมาที่ประเด็นนี้กันก่อนนะครับ/คะ”

4.4 การเตรียมตัวปฏิบัติงานในพื้นที่

การเตรียมตัวที่ดีถือเป็นรากฐานสำคัญที่จะช่วยให้กระบวนการทำ PRA ดำเนินไปอย่างราบรื่น การเข้าหาชุมชนโดยปราศจากการเตรียมการที่เพียงพออาจนำไปสู่ความเข้าใจผิด การสูญเสียเวลา หรือแม้กระทั่งการสร้างความไม่ไว้วางใจจากชาวบ้าน ดังนั้น ก่อนลงพื้นที่จริง ทีมงานควรให้ความสำคัญกับการเตรียมความพร้อมใน 4 ด้านหลัก ได้แก่

- การคัดเลือกทีมงานสหวิทยาการ (Multi-disciplinary Team): ทีมควรประกอบด้วยผู้มีความรู้ประสบการณ์ ความชำนาญหรือเชี่ยวชาญ หลากหลายสาขา (เช่น พืช ดิน สัตว์ สังคมศาสตร์) และควรมีเจ้าหน้าที่หญิงเพื่อช่วยให้เข้าถึงกลุ่มผู้หญิงในชุมชนได้ง่ายขึ้น
- การประสานงานกับผู้นำชุมชน: แจ้งวัตถุประสงค์ ระยะเวลา และกิจกรรมที่จะทำ เพื่อขอความร่วมมือและให้ผู้นำช่วยประชาสัมพันธ์ล่วงหน้า
- การสำรวจข้อมูลทุติยภูมิ: ศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชนล่วงหน้า เช่น ข้อมูลประชากร สภาพภูมิประเทศ ปัญหาหลักที่เคยมี เพื่อให้มีข้อมูลเบื้องต้นและสามารถเตรียมประเด็นคำถามที่ตรงประเด็น
- การเตรียมวัสดุอุปกรณ์: เตรียมวัสดุที่หลากหลาย เช่น กระดาษฟลิปชาร์ต ปากกาเมจิก สีชอล์ก หรือวัสดุธรรมชาติในพื้นที่ (เมล็ดพืช กิ่งไม้ หิน) เพื่อให้ชาวบ้านได้เลือกใช้ตามความถนัด

การเข้าทำงานในชุมชนควร แจ้งผู้นำชุมชนล่วงหน้าถึงวัตถุประสงค์และระยะเวลาที่จะอยู่ปฏิบัติงาน นอกจากนี้ ในการลงพื้นที่ทำงานร่วมกับชุมชน สิ่งที่สำคัญที่สุดคือการเข้าไปด้วยความเคารพและใจที่เปิดกว้าง ผู้ทำงานพัฒนาควรให้ความสำคัญกับประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น ฟังอย่างตั้งใจโดยให้ชุมชนได้พูดก่อน และรับรู้ว่าความรู้ที่ส่งสมมาในพื้นที่มีคุณค่าไม่แพ้ความรู้จากภายนอก การเรียนรู้ภาษาหรือสำนวนท้องถิ่นบ้าง การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน และการเปิดพื้นที่ให้ผู้หญิง เยาวชน และกลุ่มที่มักถูกมองข้ามได้แสดงออก ล้วนเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความไว้วางใจและทำให้กระบวนการพัฒนาเดินหน้าได้อย่างมีความหมาย

ในทางกลับกัน สิ่งที่ต้องระวังและหลีกเลี่ยงคือการตัดสินหรือสันนิษฐานเกี่ยวกับชุมชนก่อนที่จะได้รับฟังอย่างแท้จริง การยึดยึดแนวคิดหรือค่านิยมจากภายนอก การสร้างความคาดหวังที่เกินกว่าความเป็นจริง หรือการเข้าร่วมกิจกรรมเพียงเพื่อให้ครบขั้นตอนโดยไม่มีความจริงจัง สิ่งเหล่านี้ไม่เพียงทำลายความสัมพันธ์กับชุมชน แต่ยังบั่นทอนความเชื่อมั่นที่ชุมชนมีต่อกระบวนการพัฒนาในระยะยาวอีกด้วย

ภาพที่ 4.1 ข้อเสนอแนะการลงพื้นที่ชุมชน

4.5 บทบาทและความรับผิดชอบของสมาชิกทีม PRA

PRA เป็นกระบวนการที่ดำเนินงานในลักษณะทีมงานหลายบทบาทอย่างมีระบบ ความสำเร็จของกระบวนการขึ้นอยู่กับกำหนัดและการปฏิบัติตามบทบาทที่ชัดเจนของสมาชิกแต่ละคน โดยสมาชิกในทีมจะร่วมกันกำหนดและระบุหน้าที่ความรับผิดชอบของตนอย่างชัดเจนตั้งแต่ต้น เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างราบรื่นและมีประสิทธิภาพ (Ukraine Food Security & Livelihoods Cluster, 2024) โดยทีม PRA ประกอบด้วยผู้ที่มีบทบาทหลัก 5 ประการ ดังนี้

1. ผู้อำนวยการความสะดวก (Facilitator) ผู้อำนวยการความสะดวกทำหน้าที่เป็นทั้งผู้นำ นักคิด ผู้จัดการ และผู้ประสานงานของทีม ความรับผิดชอบหลักของผู้อำนวยการความสะดวก คือ การสร้างพื้นที่และบรรยากาศที่เอื้อให้ผู้เข้าร่วมสามารถสำรวจและแสดงออกถึงสภาพความเป็นจริงของตนเองได้อย่างอิสระ บุคคลในบทบาทนี้จำเป็นต้องมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับบริบทชีวิต วัฒนธรรม และความต้องการของกลุ่มเป้าหมายที่ทำงานด้วย ทั้งยังต้องมีคุณสมบัติพื้นฐานที่สำคัญ ได้แก่ ความเปิดกว้างทางความคิด ความซื่อสัตย์ ความมีจริยธรรม และความอยากรู้อยากเห็นทางวิชาการ และควรมีทักษะและคุณสมบัติที่จำเป็น ดังนี้

- **การสร้างบรรยากาศ:** สามารถสร้างพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่เอื้อให้ผู้เข้าร่วมกล้าสำรวจและแสดงออกถึงสภาพความเป็นจริงของตนเองได้อย่างอิสระ
- **ความเข้าใจเชิงลึก:** มีข้อมูลพื้นฐานและความเข้าใจในเรื่องบริบทชีวิต วัฒนธรรม และความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย
- **คุณสมบัติและทัศนคติ:** มีความเปิดกว้างทางความคิด ความซื่อสัตย์ มีจริยธรรม และมีความอยากรู้อยากเห็นทางวิชาการ เพื่อสามารถรับบทบาททั้งการเป็นผู้นำ นักคิด ผู้จัดการ และผู้ประสานงานของทีมได้อย่างสมบูรณ์

2. ผู้สัมภาษณ์หลัก บทบาทของผู้สัมภาษณ์ถือเป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการ PRA เนื่องจากคุณภาพของข้อมูลที่ได้รับขึ้นอยู่กับทักษะและความระมัดระวังในการตั้งคำถามโดยตรง ผู้สัมภาษณ์ต้องมีความสามารถในการกำหนดคำถามที่ชัดเจน ตรงประเด็น และเป็นกลาง โดยหลีกเลี่ยงคำถามนำ คำถามที่คลุมเครือ หรือคำถามที่อาจก่อให้เกิดความเข้าใจผิด นอกจากนี้ยังต้องมีวิจรรย์ญาณในการประเมินและตีความคำตอบที่ได้รับอย่างรอบคอบ ทักษะที่จำเป็นคือของผู้สัมภาษณ์ คือ

- **ทักษะการตั้งคำถาม:** ต้องมีความสามารถในการกำหนดคำถามให้ชัดเจน ตรงประเด็น และมีความเป็นกลางสูง โดยต้องระมัดระวังที่จะหลีกเลี่ยงคำถามนำ คำถามที่คลุมเครือ หรือคำถามที่อาจก่อให้เกิดความเข้าใจผิด
- **วิจรรย์ญาณและการวิเคราะห์:** ต้องมีวิจรรย์ญาณที่ดีในการประเมินและตีความคำตอบที่ได้รับกลับมาอย่างรอบคอบและระมัดระวัง

3. นักเขียนและจดบันทึก หน้าที่หลักคือ การบันทึกและรวบรวมผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการ PRA อย่างครบถ้วนและถูกต้อง ซึ่งรวมถึงการถ่ายทอดภาพ แผนภาพ และแผนที่ที่ชุมชนได้วาดหรือสร้างขึ้นระหว่างกระบวนการดำเนินงานให้อยู่ในรูปแบบที่สามารถจัดเก็บและอ้างอิงได้ นอกจากนี้ นักเขียนยังมีหน้าที่ตรวจสอบและยืนยันความถูกต้องของข้อมูลที่รวบรวมได้ เพื่อให้มั่นใจว่าสิ่งที่บันทึกไว้สะท้อนความเป็นจริงของชุมชนอย่างแท้จริง

4. ผู้สังเกตกระบวนการ การสังเกตกระบวนการถือเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ใน PRA เนื่องจากผู้สังเกตกระบวนการมีบทบาทสำคัญในการตรวจสอบข้อผิดพลาด ความคลาดเคลื่อน และปัญหาที่อาจเกิดขึ้นระหว่างกระบวนการดำเนินงานในพื้นที่จริง ผู้สังเกตกระบวนการควรพิจารณาสถานการณ์จากสามมิติที่แตกต่างกัน ได้แก่ มิติบรรยากาศโดยรวม มิติการทำงานของทีม และมิติการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป้าหมาย เพื่อให้ได้ภาพรวมที่ครอบคลุมและรอบด้าน

5. ผู้ดูแลสถานการณ์ ทำหน้าที่ดูแลสถานการณ์ และจัดการความเป็นระเบียบเรียบร้อย เพื่อให้แน่ใจว่าการเริ่มต้นและการสิ้นสุดของกระบวนการ PRA ดำเนินไปอย่างราบรื่น รวมถึงจัดการกับสิ่งรบกวนหรือผู้ก่อกวนที่อาจส่งผลกระทบต่อกระบวนการอย่างมีประสิทธิภาพ

ทั้งนี้ ผู้มีบทบาทในแต่ละด้าน ดังกล่าว จำเป็นต้องเข้าใจและทำหน้าที่ตามบทบาทที่ได้รับมอบหมายอย่างเคร่งครัดตลอดกระบวนการ การสลับหรือเปลี่ยนแปลงบทบาทระหว่างการดำเนินงานอาจก่อให้เกิดความสับสนและส่งผลกระทบต่อคุณภาพของกระบวนการโดยรวมได้ อย่างไรก็ตาม กรณีที่จำนวนของเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานภายนอกที่จะทำหน้าที่อำนวยความสะดวกและจัดกระบวนการไม่เพียงพอก็สามารถเชิญผู้นำชุมชน ผู้นำเกษตรกร และเกษตรกรรุ่นใหม่ในพื้นที่หรือพื้นที่ใกล้เคียงที่มีทักษะด้านใดด้านหนึ่งเข้าร่วมทีม PRA

4.6 การตรวจสอบข้อมูลโดยใช้หลักการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) ในกระบวนการ PRA

4.6.1 หลักการการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation)

การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เป็นหลักการสำคัญของการศึกษาข้อมูลและการวิจัยเชิงคุณภาพ และนับเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) เพื่อเพิ่มความถูกต้องและความน่าเชื่อถือของข้อมูล โดยอาศัยการตรวจสอบข้อมูลจากหลายแหล่ง หลายวิธีการ และหลายมุมมอง อย่างน้อย 3 แง่มุมขึ้นไป ก่อนนำไปใช้ในการวิเคราะห์หรือวางแผนพัฒนาชุมชน การทำงานกับชุมชนไม่ควรเชื่อข้อมูลจากแหล่งใดแหล่งหนึ่งเพียง

อย่างเดียว เพราะข้อมูลแต่ละชุดล้วนมีข้อจำกัด การตรวจสอบข้อมูลจากหลายด้านจึงช่วยให้เข้าใจสถานการณ์ของชุมชนได้รอบด้านมากขึ้น และลดความคลาดเคลื่อนที่อาจเกิดขึ้นจากการใช้ข้อมูลเพียงวิธีเดียว (Chambers, 1994) การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าสามารถดำเนินการได้หลายรูปแบบ ดังนี้

1. **การตรวจสอบด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน (Methods Triangulation)** ประเด็นเดียวกันสามารถศึกษาได้ด้วยเครื่องมือ PRA หลายชนิด เช่น การจัดทำแผนที่ชุมชน การเดินสำรวจพื้นที่ (Transect Walk) การจัดทำปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Calendar) หรือการสนทนากลุ่ม ข้อมูลที่ได้จากเครื่องมือแต่ละชนิดสามารถนำมาเปรียบเทียบกัน เพื่อยืนยันความถูกต้องและเติมเต็มรายละเอียดที่อาจขาดหายไป

2. **การตรวจสอบจากบุคคลหรือกลุ่มคนที่แตกต่างกัน (Source Triangulation)** ข้อมูลเรื่องเดียวกันอาจได้รับการมองต่างกันจากกลุ่มคนในชุมชน เช่น ผู้นำชุมชน เกษตรกร กลุ่มสตรี เยาวชน หรือผู้สูงอายุ การรับฟังความคิดเห็นจากหลายกลุ่มช่วยให้เห็นภาพรวมของชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และช่วยลดการมองปัญหาจากมุมใดมุมหนึ่งเพียงด้านเดียว ในแนวคิดของ PRA คนในชุมชนไม่ได้เป็นเพียงผู้ให้ข้อมูล แต่เป็นผู้ร่วมคิด ผู้ร่วมวิเคราะห์ และผู้ร่วมตรวจสอบข้อมูลกับทีมงานภายนอกด้วย

3. **การตรวจสอบจากพื้นที่และช่วงเวลาที่แตกต่างกัน (Space and Time Triangulation)** ข้อมูลบางเรื่องอาจเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพพื้นที่หรือฤดูกาล เช่น แหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์ที่ดิน หรือกิจกรรมทางการเกษตร การลงพื้นที่หลายจุดและการเก็บข้อมูลในช่วงเวลาที่แตกต่างกันจะช่วยให้เข้าใจสถานการณ์ได้ถูกต้องมากขึ้น

4. **การตรวจสอบโดยผู้ศึกษาหลายฝ่าย (Team Triangulation)** PRA สนับสนุนการทำงานเป็นทีมที่มีความหลากหลาย ทั้งด้านความรู้และประสบการณ์ เพราะแต่ละคนอาจสังเกตหรือให้ความสำคัญกับข้อมูลต่างกัน การแลกเปลี่ยนมุมมองภายในทีมจึงช่วยลดอคติและเพิ่มความรอบคอบในการวิเคราะห์ข้อมูล

ในการปฏิบัติงานภาคสนาม กระบวนการ PRA ยังช่วยให้เกิดการตรวจสอบข้อมูลโดยธรรมชาติผ่านการใช้เครื่องมือแบบมีส่วนร่วม ตัวอย่างเช่น การทำแผนที่ชุมชนหรือแผนผังต่าง ๆ โดยใช้วัสดุในท้องถิ่น เมื่อข้อมูลถูกแสดงออกมาให้ทุกคนเห็นร่วมกัน สมาชิกในชุมชนจะช่วยกันตรวจสอบ แสดงความคิดเห็น และแก้ไขข้อมูลได้ทันที ทำให้ข้อมูลมีความสมบูรณ์มากขึ้น นอกจากนี้ การใช้เครื่องมือ PRA หลายชนิดต่อเนื่องกันยังช่วยตรวจสอบข้อมูลซึ่งกันและกัน เช่น การทำแผนที่ทรัพยากรควบคู่กับการเดินสำรวจพื้นที่ หรือการนำข้อมูลจากการสำรวจมาวิเคราะห์ร่วมกันในเวทีชุมชน กระบวนการเหล่านี้ช่วยให้สามารถค้นพบข้อมูลที่คลาดเคลื่อนหรือข้อมูลที่ตกหล่นได้ง่ายขึ้น

ในบางกรณี การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าอาจพบข้อมูลที่แตกต่างหรือขัดแย้งกัน เช่น กลุ่มคนแต่ละกลุ่มมีมุมมองไม่เหมือนกัน หรือข้อมูลของชุมชนไม่ตรงกับข้อมูลจากหน่วยงานภายนอก อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างดังกล่าวอาจจะไม่ได้หมายถึงข้อผิดพลาด แต่สามารถสะท้อนประสบการณ์และมุมมองที่แตกต่างกันของผู้คนในชุมชนได้ เจ้าหน้าที่ควรใช้โอกาสนี้ในการเปิดเวทีพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และร่วมกันหาคำอธิบายที่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่

กล่าวโดยสรุป การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าเป็นกระบวนการสำคัญที่ช่วยให้การทำ PRA มีความน่าเชื่อถือมากขึ้น เพราะข้อมูลได้รับการตรวจสอบจากหลายแหล่ง หลายวิธีการ และหลายมุมมอง นอกจากจะช่วยให้เพิ่มความถูกต้องของข้อมูลแล้ว ยังส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนและผู้ปฏิบัติงาน อันนำไปสู่การวิเคราะห์ วางแผน และตัดสินใจร่วมกันบนพื้นฐานของข้อมูลที่รอบด้านและสอดคล้องกับสภาพจริงของชุมชน

การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation)

หลักการสำคัญของการวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วม (PRA) เพื่อเพิ่มความถูกต้องและความน่าเชื่อถือของข้อมูล โดยตรวจสอบข้อมูลจากหลายแหล่ง หลายวิธีการ และหลายมุมมอง อย่างน้อย 3 แง่มุมขึ้นไป ก่อนนำไปใช้ในการวิเคราะห์หรือวางแผนพัฒนาชุมชน

หลายวิธีการ
(Methods)

ตรวจสอบจากหลายด้าน
เพื่อข้อมูลที่ถูกต้อง
น่าเชื่อถือ รอบด้าน

หลายมุมมอง/
พื้นที่และเวลา
(Spaces & Time)

รูปแบบการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า

1 วิธีการที่แตกต่างกัน (Methods)

ใช้เครื่องมือ PRA หลายชนิดกับประเด็นเดียวกัน
และบันทึกเปรียบเทียบข้อมูลกัน

2 บุคคลหรือกลุ่มคนที่แตกต่างกัน (Sources)

ผู้นำชุมชน เกษตรกร กลุ่มสตรี เยาวชน ผู้สูงอายุ ฯลฯ

รับฟังความคิดเห็นจากหลายกลุ่ม
เพื่อให้เห็นภาพรวมของชุมชนรอบด้าน

3 พื้นที่และช่วงเวลา ที่แตกต่างกัน (Spaces & Time)

ลงพื้นที่หลากหลาย และเก็บข้อมูล
ในช่วงเวลาหรือฤดูกาลที่ต่างกัน

4 ผู้ศึกษาหลายฝ่าย (Teams)

ทำงานเป็นทีมที่หลากหลาย
แลกเปลี่ยนมุมมอง เพื่อลดอคติ
และเพิ่มความรอบคอบ

กระบวนการในภาคสนาม (PRA)

1 ใช้เครื่องมือ แบบมีส่วนร่วม

2 นำเสนอข้อมูล ต่อเวทีชุมชน

3 ชุมชนร่วมตรวจสอบ และแสดงความคิดเห็น

4 แก้ไขข้อมูลให้ถูกต้อง สมบูรณ์มากขึ้น

การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า ทำให้ PRA
มีความน่าเชื่อถือมากขึ้น ได้ข้อมูลที่รอบด้าน
ถูกต้อง และสะท้อนสภาพจริงของชุมชน
นำไปสู่การวิเคราะห์ วางแผน และตัดสินใจ
ร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ

ภาพที่ 4.2 สรุปหลักการ การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation)

4.6.2 แนวทางปฏิบัติในการใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ในกระบวนการ PRA

จากหลักการข้างต้น จะเห็นได้ว่า การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) มีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มความน่าเชื่อถือ ความถูกต้อง และความรอบด้านของข้อมูล โดยอาศัยการตรวจสอบข้อมูลจากมุมมอง แหล่งข้อมูล วิธีการ หรือผู้ตรวจสอบที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม ในการปฏิบัติงานภาคสนามด้านการพัฒนาชุมชน การส่งเสริมการเกษตร และการประเมินสภาวะชนบทแบบมีส่วนร่วม (PRA) ผู้ปฏิบัติงานมักมีข้อจำกัดด้านเวลา งบประมาณ จำนวนบุคลากร และสภาพพื้นที่ ซึ่งอาจไม่เอื้ออำนวยให้ดำเนินการตรวจสอบข้อมูลครบทุกประเภทของ Triangulation ในทุกประเด็นที่ศึกษา

ดังนั้น การดำเนินการ Triangulation จึงควรยึดหลักความเหมาะสมกับบริบทของการทำงาน มากกว่าการมุ่งเน้นให้ครบทุกประเภท โดยผู้ปฏิบัติงานสามารถเลือกใช้การตรวจสอบข้อมูลเพียงรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง หรือหลายรูปแบบร่วมกันได้ตามความจำเป็น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการศึกษา ความสำคัญของประเด็นที่ต้องการวิเคราะห์ ระยะเวลาดำเนินงาน และทรัพยากรที่มีอยู่

ในการศึกษาชุมชนทั่วไป หากข้อมูลที่ได้รับมีความชัดเจนและสามารถตรวจสอบยืนยันจากแหล่งข้อมูลที่แตกต่างกันได้อย่างเพียงพอ การใช้การตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลที่แตกต่างกัน (Source Triangulation) เพียงรูปแบบเดียวก็อาจเพียงพอต่อการสร้างความน่าเชื่อถือของข้อมูล โดยเฉพาะในกรณีที่มีการตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลอย่างน้อย 3 แหล่งที่มีมุมมองแตกต่างกัน เช่น เกษตรกร ผู้นำชุมชน หน่วยงานภาครัฐ กลุ่มองค์กรชุมชน หรือการสังเกตสภาพพื้นที่จริง

ในกรณีที่ข้อมูลมีความซับซ้อน มีความเห็นแตกต่างกันมาก หรือเป็นประเด็นสำคัญที่ส่งผลต่อการกำหนดนโยบาย แผนงาน หรือการตัดสินใจลงทุน ควรพิจารณาใช้การตรวจสอบข้อมูลมากกว่าหนึ่งรูปแบบ เช่น การใช้ทั้งการตรวจสอบจากหลายแหล่งข้อมูลรวมกับการใช้เครื่องมือ PRA หลายประเภท หรือการร่วมวิเคราะห์ข้อมูลโดยผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่าย เพื่อเพิ่มความเชื่อมั่นต่อข้อสรุปที่ได้

ทั้งนี้ การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าที่นำมาประยุกต์ใช้กับกระบวนการ PRA ไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อให้ข้อมูลจากทุกแหล่งหรือทุกวิธีการมีผลตรงกันทั้งหมด แต่เป็นกระบวนการช่วยให้เข้าใจสถานการณ์จากหลายมุมมอง และค้นหาข้อถกเถียงที่สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่มากที่สุด ข้อมูลที่แตกต่างกันอาจสะท้อนประสบการณ์ ความต้องการ หรือผลประโยชน์ของกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ซึ่งล้วนเป็นข้อมูลสำคัญที่ควรนำมาพิจารณาประกอบการวิเคราะห์

เพื่อให้การปฏิบัติงานมีความยืดหยุ่นและเหมาะสมกับสภาพการทำงานจริง สามารถปรับใช้แนวปฏิบัติในการตรวจสอบแบบสามเส้า คือ ข้อมูลสำคัญที่ใช้ประกอบการวิเคราะห์ชุมชน การจัดทำแผนพัฒนา หรือการตัดสินใจ ผู้ปฏิบัติงานสามารถเลือกใช้รูปแบบ Triangulation ที่เหมาะสมกับลักษณะของข้อมูลและข้อจำกัดของการดำเนินงาน โดยไม่จำเป็นต้องดำเนินการครบทุกประเภทในทุกกรณี แต่ **ควรได้รับการตรวจสอบด้วยกระบวนการ Triangulation อย่างน้อย 1 รูปแบบ** ทั้งนี้ หากพบว่าข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ ควรดำเนินการตรวจสอบเพิ่มเติมก่อนนำข้อมูลไปใช้ประกอบการวิเคราะห์หรือการตัดสินใจ โดยมีแนะนำ กรณีการตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลที่แตกต่างกันควรมีแหล่งข้อมูลอย่างน้อย 3 แหล่งที่แตกต่างกัน กรณีใช้การตรวจสอบจากวิธีการที่ต่างกันควรใช้เครื่องมือหรือวิธีการเก็บข้อมูลมากกว่า 1 วิธี และกรณีใช้การตรวจสอบโดยผู้ศึกษาหลายฝ่ายควรมีผู้ร่วมวิเคราะห์หรือร่วมพิจารณาข้อมูลมากกว่า 1 คน

4.6.3 ตัวอย่าง การประยุกต์ใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ในกระบวนการ PRA

ตัวอย่างที่นำมาเสนอไว้เป็นตัวอย่างการตรวจสอบข้อมูลที่มีการให้ตัวอย่างการตรวจสอบในแต่ละประเด็นอย่างน้อย 3 ด้าน แต่ละด้านจะมีการตรวจสอบมากกว่า 1 ชุดข้อมูล ผู้อ่านสามารถนำไปเป็นแนวทางในการตรวจสอบข้อมูลในพื้นที่ของตนเองได้ โดยในแต่ละประเด็นไม่จำเป็นต้องตรวจสอบครบทั้ง 3 ด้าน อาจเลือกด้านใดด้านหนึ่งที่เหมาะสมกับทรัพยากรและบริบทของพื้นที่

ตัวอย่างที่ 1 การศึกษาสถานการณ์น้ำเพื่อการเกษตรของชุมชนแห่งหนึ่งเพื่อจัดทำแผนส่งเสริมการทำระบบเกษตร โดยชาวบ้านให้ข้อมูลเบื้องต้นว่า "หมู่บ้านประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง" เพื่อไม่ให้สรุปจากข้อมูลเพียงแหล่งเดียว ทีมงานจึงใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า ดังนี้

1. ตรวจสอบจากวิธีการที่แตกต่างกัน

- ในการสนทนากลุ่ม เกษตรกรส่วนใหญ่ระบุว่าขาดน้ำตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ถึงเมษายน
- เมื่อนำชาวบ้านร่วมกันจัดทำปฏิทินฤดูกาล พบว่าปริมาณน้ำในคลองเริ่มลดลงอย่างชัดเจนตั้งแต่เดือนมกราคม
- จากการเดินสำรวจพื้นที่ (Transect Walk) พบว่าบ่อเก็บน้ำหลายแห่งมีตะกอนสะสมมากและกักเก็บน้ำได้น้อยกว่าที่ควร

ข้อมูลจากเครื่องมือหลายชนิดช่วยยืนยันว่า ปัญหาไม่ได้เกิดจากปริมาณฝนเพียงอย่างเดียว แต่เกี่ยวข้องกับสภาพแหล่งเก็บน้ำด้วย

2. ตรวจสอบจากกลุ่มคนที่แตกต่างกัน

- เกษตรกรผู้ปลูกพืชไร่ให้ข้อมูลว่าขาดน้ำรุนแรงในช่วงปลายฤดูแล้ง
- กลุ่มสตรีให้ข้อมูลว่า น้ำสำหรับอุปโภคบริโภคยังมีเพียงพอ แต่คุณภาพน้ำลดลง
- ผู้สูงอายุเล่าว่า ในอดีตพื้นที่เคยมีหนองน้ำธรรมชาติหลายแห่ง แต่ถูกปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตร

ข้อมูลจากแต่ละกลุ่มสะท้อนมุมมองที่แตกต่างกันแต่ชี้ไปในทางเดียวกันว่าเกิดปัญหาน้ำไม่เพียงพอหรือขาดน้ำเพื่อการเกษตรและช่วยให้เข้าใจปัญหาได้รอบด้านมากขึ้น

3. ตรวจสอบจากสถานที่ที่แตกต่างกัน

- พื้นที่ต้นน้ำยังมีน้ำเหลือใช้ในช่วงฤดูแล้ง
- พื้นที่ปลายน้ำประสบปัญหาขาดแคลนน้ำมากกว่า
- แปลงเกษตรใกล้แหล่งน้ำได้รับผลกระทบน้อยกว่าแปลงที่อยู่ห่างออกไป

ข้อมูลจากการตรวจสอบสถานที่ที่แตกต่างกันหลายจุดช่วยให้เห็นว่าปัญหาไม่ได้เกิดขึ้นเท่ากันทั้งชุมชน

ผลจากการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าทำให้ชุมชนและทีมงานพบว่า ชุมชนมีปัญหาระบบการขาดแคลนน้ำ โดยสาเหตุของการขาดแคลนน้ำไม่ได้เกิดจากฝนทิ้งช่วงเพียงอย่างเดียว แต่เกี่ยวข้องกับการเสื่อมสภาพของแหล่งเก็บน้ำ การกระจายตัวของแหล่งน้ำ และการจัดการน้ำภายในชุมชนร่วมด้วย ดังนั้น แนวทางแก้ไขจึงไม่ได้มุ่งเฉพาะการขุดบ่อน้ำเพิ่มเท่านั้น แต่รวมถึงการฟื้นฟูแหล่งน้ำเดิม การกำจัดตะกอนในสระเก็บน้ำ และการวางแผนบริหารจัดการน้ำร่วมกันของชุมชน

ภาพที่ 4.3 ตัวอย่าง: การศึกษาสถานการณ์น้ำเพื่อการเกษตรของชุมชน

ตัวอย่างที่ 2 ศึกษาข้อมูลประกอบการตัดสินใจปรับเปลี่ยนสู่ระบบนเกษตร ก่อนกำหนดแนวทางส่งเสริม การปรับเปลี่ยนสวนยางพาราเชิงเดี่ยวไปสู่ระบบนเกษตรในชุมชนแห่งหนึ่ง คณะทำงานและสมาชิกชุมชนได้ ดำเนินการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อยืนยันความถูกต้อง ความครบถ้วน และ ความสอดคล้องของข้อมูลจากหลายแหล่ง โดยใช้การตรวจสอบใน 3 ด้าน ดังนี้

1. การตรวจสอบจากกลุ่มบุคคลที่แตกต่างกัน

มีการรวบรวมความคิดเห็นจากกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายกลุ่ม เพื่อให้เห็นมุมมองที่หลากหลาย ได้แก่

- เกษตรกรรุ่นใหม่ให้ข้อมูลว่า รายได้จากยางพาราเพียงอย่างเดียวมีความผันผวนและมีความเสี่ยง สูง จึงสนใจแนวทางสร้างรายได้จากพืชชนิดอื่นร่วมด้วย
- เกษตรกรสูงอายุมีความกังวลว่าการปลูกพืชหลายชนิดอาจเพิ่มภาระในการดูแลจัดการแปลง
- กลุ่มสตรีในชุมชนเสนอให้มีการปลูกพืชอาหารและพืชผักสำหรับบริโภคในครัวเรือนควบคู่ไปกับการสร้างรายได้

ข้อมูลจากกลุ่มต่าง ๆ ช่วยสะท้อนทั้งโอกาส ข้อจำกัด และความต้องการที่แตกต่างกันของสมาชิกในชุมชน

2. การตรวจสอบด้วยเครื่องมือ PRA ที่แตกต่างกัน คณะทำงานและชุมชนร่วมกันใช้เครื่องมือ PRA หลายประเภทในการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์สถานการณ์ ได้แก่

- การจัดทำแผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดิน (Land Use Mapping) พบว่าหลายแปลงมีพื้นที่ว่างระหว่างแถวยางพาราที่สามารถปลูกพืชร่วมได้
- การจัดทำแผนที่ทรัพยากรชุมชน (Resource Mapping) พบว่าชุมชนมีแหล่งน้ำ พันธุ์พืชท้องถิ่น และทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถสนับสนุนการพัฒนาระบบวนเกษตรได้
- การวิเคราะห์รายรับ-รายจ่ายครัวเรือน (Household Income and Expenditure Analysis) พบว่ารายได้มากกว่าร้อยละ 80 ของหลายครัวเรือนพึ่งพายางพาราเพียงชนิดเดียว
- การจัดทำปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Calendar) แสดงให้เห็นว่ารายได้จากยางพารากระจุกตัวอยู่ในบางช่วงของปี ขณะที่ยังมีช่วงเวลาที่สามารถเสริมรายได้จากพืชชนิดอื่นได้
- การวิเคราะห์ระบบฟาร์ม (Farm System Analysis) ช่วยให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างยางพารา พืชอาหาร แรงงาน และรายได้ของครัวเรือน

ผลจากการใช้เครื่องมือ PRA หลายรูปแบบช่วยยืนยันว่า ชุมชนมีความเสี่ยงจากการพึ่งพารายได้ทางเดียว และยังมีศักยภาพในการพัฒนาระบบวนเกษตรเพื่อสร้างความหลากหลายทางรายได้

3. การตรวจสอบจากสภาพพื้นที่จริง

คณะทำงานและตัวแทนชุมชนได้ร่วมกันเดินสำรวจพื้นที่ (Transect Walk) เพื่อศึกษาสภาพจริงของแปลงเกษตร พบว่า

- หลายแปลงมีไม้พื้นถิ่นเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แสดงถึงศักยภาพของระบบนิเวศในการรองรับความหลากหลายทางชีวภาพ
- บางพื้นที่มีความชื้นและร่มเงาเหมาะสมสำหรับปลูกพืชสมุนไพร พืชอาหาร และไม้ผลบางชนิดได้ต้นยาง
- หลายแปลงมีพื้นที่ว่างระหว่างแถวที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์อย่างเต็มศักยภาพ
- มีตัวอย่างเกษตรกรบางรายที่ทดลองปลูกพืชร่วมแล้วสามารถสร้างรายได้เพิ่มเติมได้จริง

ข้อมูลจากการสำรวจภาคสนามช่วยยืนยันว่าปัจจัยด้านกายภาพของพื้นที่เอื้อต่อการพัฒนาระบบวนเกษตร

เมื่อเปรียบเทียบและตรวจสอบข้อมูลจากทั้งสามมิติ พบว่าข้อมูลมีความสอดคล้องกัน กล่าวคือ

- ชุมชนมีความเสี่ยงจากการพึ่งพารายได้จากยางพาราเพียงชนิดเดียว
- มีทรัพยากรและพื้นที่ที่สามารถรองรับการปลูกพืชร่วมได้
- คนในชุมชนส่วนใหญ่เห็นประโยชน์ของการกระจายความเสี่ยงด้านรายได้
- สภาพพื้นที่มีศักยภาพรองรับระบบวนเกษตรได้จริง

หลังจากนำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ร่วมกัน ชุมชนเห็นพ้องว่า การพัฒนาสวนยางพาราสู่ระบบวนเกษตร เป็นแนวทางที่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่ โดยควรส่งเสริมการปลูกไม้ผล พืชอาหาร และพืชสมุนไพรบางชนิด ร่วมกับยางพารา เพื่อกระจายความเสี่ยงด้านรายได้ เพิ่มความมั่นคงทางอาหาร และใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ภาพที่ 4.4 ตัวอย่าง: การปรับเปลี่ยนสวนยางพาราเชิงเดี่ยวไปสู่ระบบวนเกษตร

ตัวอย่างที่ 3 การคัดเลือกชนิดพืชที่เหมาะสมสำหรับระบบวนเกษตร ชุมชนแห่งหนึ่งมีเป้าหมายพัฒนาพื้นที่เกษตรเชิงเดี่ยวให้เป็นระบบวนเกษตร แต่สมาชิกในชุมชนมีความคิดเห็นแตกต่างกันเกี่ยวกับชนิดพืชที่ควรส่งเสริม บางส่วนเสนอให้ปลูกไม้ผลเพื่อสร้างรายได้ บางส่วนเสนอไม่ใช้สอยเพื่อใช้ประโยชน์ในระยะยาว ขณะที่อีกกลุ่มเสนอพืชอาหารและสมุนไพรเพื่อเสริมความมั่นคงทางอาหาร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและนำไปสู่การตัดสินใจร่วมกันของชุมชน จึงดำเนินการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ดังนี้

1. การตรวจสอบจากกลุ่มคนที่แตกต่างกัน มีการรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มคนหลายกลุ่มในชุมชน ได้แก่

- เกษตรกรเสนอไม้ผลที่มีความต้องการของตลาดและสามารถสร้างรายได้ให้ครัวเรือน
- ผู้สูงอายุเสนอไม้พื้นถิ่นและไม่ใช้สอยที่เคยปลูกในอดีตและมีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่
- กลุ่มสตรีเสนอพืชอาหารและพืชสมุนไพรที่สามารถใช้บริโภคในครัวเรือนและลดค่าใช้จ่ายประจำวัน

ข้อมูลจากแต่ละกลุ่มสะท้อนมุมมองและความต้องการที่แตกต่างกันของคนในชุมชน

2. การตรวจสอบด้วยเครื่องมือ PRA ที่แตกต่างกัน คณะทำงานและชุมชนร่วมกันใช้เครื่องมือ PRA หลายรูปแบบ ได้แก่

- การจัดทำแผนที่ทรัพยากร (Resource Mapping) พบว่าพื้นที่ยังมีไม้พื้นถิ่นหลงเหลืออยู่หลายชนิด
- การจัดทำปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Calendar) ช่วยให้เห็นช่วงเก็บเกี่ยวและช่วงสร้างรายได้ของพืชแต่ละชนิดตลอดปี
- การจัดลำดับความสำคัญ (Ranking and Scoring) ช่วยให้ชุมชนเปรียบเทียบข้อดี ข้อจำกัด ต้นทุน และผลตอบแทนของพืชแต่ละชนิด

ข้อมูลจากเครื่องมือต่าง ๆ ช่วยให้เห็นความเหมาะสมของพืชแต่ละประเภทในมิติที่ต่างกัน

3. การตรวจสอบจากพื้นที่จริงและแหล่งเรียนรู้

ชุมชนได้ร่วมกันศึกษาดูงานและตรวจสอบข้อมูลจากแหล่งเรียนรู้ภายนอก ได้แก่

- เยี่ยมชมแปลงวนเกษตรต้นแบบในชุมชนใกล้เคียง
- เปรียบเทียบผลผลิต ต้นทุน และรายได้จริงกับข้อมูลที่ได้รับจากการประชุมและการสัมภาษณ์
- สังเกตการจัดการพื้นที่และความหลากหลายของพืชในระบบวนเกษตรที่ประสบความสำเร็จ

ข้อมูลจากพื้นที่จริงช่วยยืนยันความเป็นไปได้ในการนำแนวทางดังกล่าวมาปรับใช้ในชุมชน

เมื่อชุมชนนำข้อมูลจากทั้งสามมิติมาวิเคราะห์ร่วมกัน พบว่าแต่ละกลุ่มพืชมีข้อดีแตกต่างกัน และไม่มีพืชชนิดใดที่สามารถตอบโจทย์ทุกด้านได้เพียงลำพัง ชุมชนจึงเห็นร่วมกันว่า การพัฒนาระบบวนเกษตรควรใช้แนวทางผสมผสาน โดยปลูกไม้ผลเพื่อสร้างรายได้ ไม้ใช้สอยเพื่อเป็นทุนระยะยาว และพืชอาหารหรือสมุนไพรเพื่อเสริมความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือน **แนวทางปฏิบัติที่ตกลงร่วมกัน คือ** ชุมชนกำหนดให้มีการจัดทำแปลงต้นแบบวนเกษตร และส่งเสริมการปลูกพืช 3 กลุ่มร่วมกัน ได้แก่ ไม้ผลเศรษฐกิจ ไม้ใช้สอยและไม้พื้นถิ่น พืชอาหารและพืชสมุนไพร เพื่อสร้างทั้งรายได้ ความมั่นคงทางอาหาร และความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติในระยะยาว

ภาพที่ 4.5 ตัวอย่าง: คัดเลือกชนิดพืชที่เหมาะสมสำหรับระบบวนเกษตร

ตัวอย่างที่ 4 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อค้นหาสาเหตุที่เกษตรกรไม่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตร ชุมชนแห่งหนึ่งมีเป้าหมายส่งเสริมการปรับเปลี่ยนจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวไปสู่ระบบวนเกษตร แต่พบว่าเกษตรกรเพียงส่วนน้อยที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรม ชุมชนและคณะทำงานจึงร่วมกันศึกษาสถานการณ์และตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อค้นหาสาเหตุที่แท้จริงของปัญหา และใช้เป็นข้อมูลประกอบการวางแผนส่งเสริมที่เหมาะสม โดยดำเนินการตรวจสอบข้อมูลใน 3 ด้าน ดังนี้

1. การตรวจสอบจากกลุ่มคนที่แตกต่างกัน มีการรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มคนหลายกลุ่มในชุมชน ได้แก่

- เกษตรกรบางส่วนให้ข้อมูลว่ายังขาดความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับระบบวนเกษตร
- หัวหน้าครัวเรือนมีความกังวลเกี่ยวกับรายได้ในช่วงเปลี่ยนผ่าน เนื่องจากไม่ยืนต้นต้องใช้เวลาหลายปีกกว่าจะให้ผลผลิต
- ครัวเรือนที่มีภาระหนี้สินสูงให้ความสำคัญกับการมีรายได้หมุนเวียนในระยะสั้นมากกว่าการลงทุนระยะยาว
- กลุ่มผู้นำชุมชนมองว่าการขาดตัวอย่างความสำเร็จในพื้นที่เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรยังไม่มั่นใจ

ข้อมูลจากกลุ่มต่าง ๆ ช่วยสะท้อนให้เห็นว่าอุปสรรคของการปรับเปลี่ยนมีหลายมิติและแตกต่างกันไปตามบริบทของแต่ละครัวเรือน

2. การตรวจสอบด้วยเครื่องมือ PRA ที่แตกต่างกัน

คณะทำงานและสมาชิกชุมชนร่วมกันใช้เครื่องมือ PRA หลายรูปแบบในการวิเคราะห์สถานการณ์ ได้แก่

- การวิเคราะห์รายรับ-รายจ่ายครัวเรือน (Household Income and Expenditure Analysis) พบว่าหลายครัวเรือนมีภาระค่าใช้จ่ายและหนี้สินที่ต้องชำระเป็นประจำทุกปี
- การจัดทำปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Calendar) พบว่ารายได้ของครัวเรือนกระจุกตัวอยู่ในบางช่วงของปี ทำให้เกษตรกรกังวลต่อการขาดรายได้ระหว่างการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต
- การวิเคราะห์ระบบฟาร์ม (Farm System Analysis) แสดงให้เห็นว่าหลายครัวเรือนพึ่งพาพืชเชิงเดี่ยวเป็นหลัก และยังไม่มีความหลากหลายที่สามารถสร้างรายได้ทดแทนได้
- การจัดลำดับปัญหาและความต้องการ (Problem Ranking) พบว่าเกษตรกรให้ความสำคัญกับเรื่องรายได้ แหล่งน้ำ และเงินทุน มากกว่าการเพิ่มความหลากหลายของพืชในระยะแรก

ข้อมูลจากเครื่องมือ PRA หลายประเภทช่วยยืนยันว่า อุปสรรคสำคัญของการปรับเปลี่ยนไม่ได้เกิดจากการขาดความรู้เพียงอย่างเดียว แต่เกี่ยวข้องกับข้อจำกัดทางเศรษฐกิจและความเสี่ยงในการดำรงชีพของครัวเรือน

3. การตรวจสอบจากสภาพพื้นที่จริง

คณะทำงานและตัวแทนชุมชนร่วมกันเดินสำรวจพื้นที่ (Transect Walk) และศึกษาสภาพแปลงเกษตรกรจริง พบว่า

- หลายแปลงมีข้อจำกัดด้านแหล่งน้ำและระบบชลประทาน
- พื้นที่บางส่วนมีศักยภาพสำหรับปลูกพืชร่วม แต่ยังคงขาดการจัดการพื้นที่ที่เหมาะสม
- เกษตรกรบางรายมีข้อจำกัดด้านแรงงานในการดูแลพืชหลายชนิด
- หลายครัวเรือนยังไม่มีแปลงต้นแบบหรือแหล่งเรียนรู้ใกล้พื้นที่ให้ศึกษาและเรียนรู้จากประสบการณ์จริง

ข้อมูลจากการสำรวจภาคสนามช่วยยืนยันว่ามีข้อจำกัดทั้งด้านกายภาพและการจัดการที่ส่งผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกร

ผลจากการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า เมื่อเปรียบเทียบและตรวจสอบข้อมูลจากทั้งสามมิติ พบว่าข้อมูลมีความสอดคล้องกัน กล่าวคือ อุปสรรคสำคัญของการปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตรไม่ได้เกิดจากการขาดความรู้เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากหลายปัจจัยร่วมกัน ได้แก่

- ความกังวลด้านรายได้ในช่วงเปลี่ยนผ่าน
- ภาระหนี้สินและค่าใช้จ่ายประจำของครัวเรือน
- ข้อจำกัดด้านแหล่งน้ำและทรัพยากรการผลิต
- ความเสี่ยงทางเศรษฐกิจที่เกษตรกรต้องเผชิญ
- การขาดตัวอย่างความสำเร็จที่สามารถเรียนรู้ได้ในพื้นที่

การวิเคราะห์และตัดสินใจร่วมกันของชุมชน หลังจากนำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ร่วมกัน ชุมชนเห็นพ้องว่า การส่งเสริมระบบวนเกษตรควรดำเนินการควบคู่กับมาตรการลดความเสี่ยงของเกษตรกร ไม่ใช่มุ่งเน้นเฉพาะการถ่ายทอดความรู้เพียงอย่างเดียว

แนวทางปฏิบัติที่ตกลงร่วมกัน ชุมชนและหน่วยงานส่งเสริมจึงร่วมกันกำหนดแนวทางดำเนินงาน ได้แก่ จัดทำแปลงเรียนรู้และแปลงต้นแบบวนเกษตร ส่งเสริมพี่ชายได้ระยะสั้นควบคู่กับไม้ยืนต้น พัฒนาแหล่งน้ำและระบบจัดการน้ำในพื้นที่ สนับสนุนการเข้าถึงแหล่งทุนและการลดต้นทุนการผลิต พัฒนาเกษตรกรต้นแบบเพื่อเป็นศูนย์เรียนรู้ของชุมชน เพื่อเพิ่มโอกาสความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตรและสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับครัวเรือนในระยะยาว

ภาพที่ 4.6 ตัวอย่าง: สาเหตุที่เกษตรกรไม่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตร

ตารางที่ 4.2 สรุปตัวอย่างการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) การศึกษาข้อมูลเพื่อส่งเสริมระบบวนเกษตร (4 ตัวอย่าง)

ตัวอย่างกิจกรรม	ประเด็นศึกษา	การตรวจสอบแบบสามเส้า	ข้อค้นพบ/ข้อสรุป
1 น้ำเพื่อการเกษตร 	ศึกษาปัญหาการขาดแคลนน้ำในชุมชน 	กลุ่มคน : เกษตรกร กลุ่มสตรี ผู้สูงอายุ วิธีการ : สนทนากลุ่ม ปฏิทินฤดูกาล เดินสำรวจพื้นที่ พื้นที่ : ดินน้ำ-ปลายน้ำ และแหล่งน้ำในชุมชน 	พบปัญหาน้ำไม่เพียงพอในฤดูแล้ง แหล่งน้ำดินขึ้นและกระจายไม่ทั่วถึง สาเหตุเกี่ยวข้องทั้งสภาพแหล่งน้ำ และการจัดการน้ำ
2 การปรับสวนยางพาราสู่ระบบวนเกษตร 	ความเป็นไปได้ในการปรับระบบยางพาราเป็นวนเกษตร 	กลุ่มคน : เกษตรกรรุ่นใหม่ ผู้สูงอายุ กลุ่มสตรี วิธีการ : สนทนากลุ่ม ผังการใช้ที่ดิน วิเคราะห์รายได้ พื้นที่ : แปลงเกษตรจริง 	พบศักยภาพปลูกพืชร่วมในสวนยาง รายได้พึงพายางพาราสูง การปรับเป็นวนเกษตรช่วยลดความเสี่ยงด้านรายได้
3 การเลือกชนิดพืชในระบบวนเกษตร 	คัดเลือกชนิดพืชที่เหมาะสมปลูกร่วมในระบบวนเกษตร 	กลุ่มคน : เกษตรกร ผู้สูงอายุ กลุ่มสตรี วิธีการ : แผนที่ทรัพยากร ปฏิทินฤดูกาล จัดลำดับความสำคัญ ข้อมูลเสริม : แปลงต้นแบบในพื้นที่ใกล้เคียง 	เหมาะสมกับการปลูกผสมผสานไม้ผล ไม้ใช้สอย และพืชอาหารมากกว่าการปลูกพืชชนิดเดียว
4 สาเหตุที่เกษตรกรไม่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบวนเกษตร 	สาเหตุที่เกษตรกรไม่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิต 	กลุ่มคน : เกษตรกรรายย่อยและครัวเรือน วิธีการ : สนทนากลุ่ม สัมภาษณ์ วิเคราะห์เศรษฐกิจครัวเรือน เดินสำรวจพื้นที่ พื้นที่ : แปลงเกษตรจริง 	ไม่ใช่เพียงการขาดความรู้ แต่อุปสรรคหลัก คือ หนี้สิน ต้องการรายได้ระยะสั้น ความเสี่ยงช่วงเปลี่ยนผ่าน และข้อจำกัดด้านน้ำ และโครงสร้างพื้นที่

หมายเหตุ: ควรตรวจสอบอย่างน้อย 1 ด้าน เช่น ด้านวิธีการ หรือ ด้านกลุ่มคนที่ให้ข้อมูล หรือ ด้านพื้นที่และเวลา ที่ต่างกัน หรือ หากตรวจสอบทั้ง 3 ด้านก็ยิ่งเพิ่มความถูกต้องแม่นยำมากขึ้น ทั้งนี้ หากตรวจสอบ 1 ด้าน ควรใช้ข้อมูลอย่างน้อยจาก 3 แหล่ง เช่น กรณีตรวจเฉพาะด้านวิธีการ ควรใช้ข้อมูลจาก สนทนากลุ่ม ปฏิทินฤดูกาล เดินสำรวจสภาพตักขวาง เป็นต้น

บรรณานุกรม

- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. (2545). *วิถีชุมชน คู่มือการเรียนรู้ที่ทำให้งานชุมชนง่าย ได้ผล และสนุก*. นนทบุรี:สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- ครรชิต พุทธิโกษา. (2554). *คู่มือการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ฉบับสมบูรณ์*. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. <http://www.kruinter.com/file/29720141006205700-%5Bkruinter.com%5D.pdf>.
- จิตติ มงคลชัยอรัญญา. (2540). *การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: เอกสารประกอบการเรียนภาควิชาการพัฒนาชุมชน, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- คณาจารย์โครงการบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (2560). *เทคนิคการสำรวจการใช้ที่ดินและประเมินคุณภาพทรัพยากรธรรมชาติเชิงสหวิทยาการ*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2546). *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา*. กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส).
- วีรบูรณ์ วิสารทสกุล และคณะ.(2564).*คู่มือการใช้เครื่องมือเพื่อช่วยในการทำงานร่วมกับชุมชน*. รวบรวมภายใต้โครงการการพัฒนาศักยภาพบุคลากรและกลไกเพื่อขับเคลื่อนกิจการเพื่อสังคม (Social Enterprise; SE) สำหรับมหาวิทยาลัยเพื่อการพัฒนาในพื้นที่
- ศัญญาณี หิรัญสาลี (บรรณาธิการ) และคณะ. (2565). *คู่มือเครื่องมือที่ใช้เพื่อเพิ่มศักยภาพในการปฏิบัติงานของคณะกรรมการ พชอ. โครงการการประเมินผลลัพธ์จากการดำเนินงานของโครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตระดับอำเภอ (พชอ.)*
- Chambers, R. (1994). *Participatory rural appraisal (PRA): Analysis of experience*. *World Development*, 22(9), 1253–1268. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)90003-5](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)90003-5)
- Kumar, S. (2002). *Methods for Community Participation: A Complete Guide for Practitioners*. New Delhi: Vistaar Publications.
- Food Security and Livelihoods Cluster & iMMAP Inc.(2024). *Participatory Rural Appraisal Manual*. Ukraine.
- Sontaki, B.S., et al. (2019). *Participatory Rural Appraisal (PRA) (Tools & Techniques)*. Training Program on Participatory Rural Appraisal (PRA) and Communication Strategies Including Integrated Watershed Management 26-29 September 2019. ICAR National Academy of Agricultural Research Management.